

DİPNOTLAR

I. Osmanlı Devleti'nin Son Yüzyılında Karadeniz Bölgesi'nde Türk, Rum ve Ermeni Nüfusu

Prof. Dr. Mehmet OKUR

- 1 Batılı araştırmacılar çoğu kez yalnızca imparatorluk sınırları içindeki bazı etnik ve dini toplulukların siyasi iddialarını desteklemeği amaçladıklarından ya mevcut istatistikleri çarpıtmakta veya alenen değiştirmekte idiler. Bu durum özellikle Osmanlının Avrupa toprakları, yani Hıristiyan unsurların yoğunlukta olduğu yerler için geçerli olmuştur. Örneğin 1876 yılının Aralık ayında düzenlenen İstanbul Konferansı'na Ruslar tarafından sunulan bir dizi istatistikte Bulgarlar, Orta ve Kuzeydoğu Balkanların çoğunluğunu oluşturuyorlardı. Bu istatistiklerde Yunanlılar, Sırlar, Ulahlar ve diğer Hıristiyanlar tümüyle göz ardı edilmiş, Müslümanların sayısı az gösterilmiştir. Yunanlılar da Rus istatistiklerine karşı kendi istatistiklerini öne çikarmışlardı ki burada da Müslümanlar azınlık olarak gösterilmekteydi. Batılı araştırmacıların başvurduğu bir diğer yöntem de seçilen her hangi bir bölgedeki Hıristiyan unsurları bir bütün olarak verirken Müslümanları aşıret toplulukları veya Sünni, şii şeklinde sınıflara ayırmalarıydı. Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)* (Çev. Bahar Tırnakçı), İstanbul 2003, s. 41-42.
- 2 Birçok önde gelen Avrupalı araştırmacı (Ubicini, Boue, Urguhart, Kutschera, Paul Boutet, A. Ritter zur Hele von Samo, Ernest Behm, H. Wagner, Vital Cuinet) Babıalı'nin resmi rakamlarını güvenilir kabul etmişlerdir. Karpat, *Osmanlı Nüfusu*, s. 43-44.
- 3 Bilal Eryılmaz, *Osmanlı'da Gayri Müslim Tebaanın Yönetimi*, İstanbul 1990, s. 71.
- 4 Karpat, *Osmanlı Nüfusu*, s. 46.
- 5 Orhan Sakin, *Osmanlı'da Etnik Yapı, 1914 Nüfusu*, İstanbul 2008, s. 165.

- 6 Mesela Giresun, Akköy, Pir Aziz ve Keşap 1855'lere kadar Trabzon livasına bağlı iken, bu tarihten sonra Trabzon Eyaleti'nin livalarından Ordu'ya bağlanmış, yaklaşık on yıl sonra tekrar Trabzon Sancağı'na tabi kazalar içersinde yer almış, 1875'de bu kez Sivas Vilayeti'ne bağlı Karahisar-ı Şarki Sancağı'na tabi kılınmıştır. Giresun'un Sivas Vilayeti idari taksimatı içinde yer alışı fazla uzun sürmemiş ve 1879'dan itibaren tekrar Trabzon Sancağı'na bağlanmıştır. Selçuk Günay, Resmi Devlet Salnamelerine Göre (H. 1263-1334) Osmanlı İmparatorluğu'nun Seneler İtibariyle Mülki Taksimatı (Doktora Ön Çalışması), Erzurum, 1980, s. 38-67; Hanefi Bostan, "XV-XIX. Yüzyıllarda Giresun Kazası'nın İdari Taksimatı ve Nüfusu", Giresun Tarihi Sempozyumu, 24-25 Mayıs 1996, İstanbul 1997, s. 123-124.
- 7 Hanefi Bostan, XV ve XVI. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadi Hayat, Ankara 2002, Türk Tarih Kurumu, s. 20; Feridun Emecen, "Trabzon Eyaleti'nin Batı Sınırları", Trabzon Tarihi Sempozyumu" (6-8 Kasım 1998), Trabzon 1999, s. 160.
- 8 Adı geçen idari birim; Trabzon, Malatya, Divriği, Darende, Kemah ve Bayburt'tan oluşmaktaydı. Şehabeddin Tekindağ, "Trabzon", İslam Ansiklopedisi 12/1, M.E.B, İstanbul 1993, 464-467; Emecen, Trabzon Eyaleti'nin Batı Sınırları, s. 161.
- 9 Dündar Aydın, Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı, Kuruluş ve Genişleme Devri (1535-1566), Ankara 1988, s. 231-232.
- 10 Bostan, Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadi Hayat, s. 21-23.
- 11 Ayhan Yüksel, Giresun Yazıları, İstanbul 2007, s. 36-37.
- 12 Tuna Vilayet Nizamnamesi, Tanzimat'tan sonra taşra yönetiminde yapıyla ilk sistemli düzenlemelerdir. Fransız yönetim örgütlenmesini Model olarak alan bu Nizamname'de özellikle yönetsel bölünme alanında yeni bir düzenlemeye gidilmiştir. Nizamname ile vilayet, sancak, kaza ve köy yönetimi ayrıntıları ile belirtilmiştir. En büyük yönetim birimi "Eyalet" den "Vilayet"e çevrilmiştir. Vilayetler livalara; livalar, kazalara; kazalar, nahiyelere ayrılmıştır. Vilayet yönetimi valiye, sancak yönetimi mutasarrıfa, kazanınki ise kaymakamlara bırakılmıştır. Muzaffer Sencer, Türkiye'nin Yönetim Yapısı, İstanbul, 1986, s. 79; William Bennet Munro, "Fransa'nın Taşra İdaresi", (Çev. V.Tönük), Türk İdare Dergisi, Sayı: 170, Eylül-Ekim 1944 s. 156-182; Marcel Waline, "Fransız İdare Hukukunda Vilayet", (Çev. V.Tönük) Türk İdare Dergisi, Sayı: 170, Eylül-Ekim 1944, s.113-131.
- 13 İlber Ortaylı, Tanzimat'tan Sonra Mahalli İdareler 1840-1878, Ankara 1974, s. 48-49.

- 14 Düstur, Birinci Tertib, I. Cilt, İstanbul 1289, Matbaa-i Amire, s. 635-651.
- 15 Rıza Karagöz, "II. Meşrutiyet Döneminde Canik Sancağında İdari Yapılanma", Geçmişten Geleceğe Samsun 2006, Samsun 2006, Büyükşehir Belediyesi, s.66-67.
- 16 Trabzon Vilayeti Salnamesi 1869 (Haz. Kudret Emiroğlu), Ankara, 1993. s. 139-145.
- 17 Abdurrahman Okuyan, XIX. Yüzyılın Son Çeyreğinde (1875-1900) Trabzon (Basılmamış Doktora Tezi), Samsun, 2003, s. 197.
- 18 Karagöz, "II. Meşrutiyet Döneminde Canik Sancağında İdari Yapılanma", s.69.
- 19 Karagöz, "II. Meşrutiyet Döneminde Canik Sancağında İdari Yapılanma", s. 70-71.
- 20 Ayrıntılı bilgi için bkz.: Enver Ziya Karal, Osmanlı İmparatorluğu'nda İlk Nüfus Sayımı 1831, Ankara, 1943; Karpat, Osmanlı Nüfusu, 2003.
- 21 Karpat, Osmanlı Nüfusu, s. 149-154. Ancak orduya asker vermeyen bölgelerin sayımın dışında tutulduğu unutulmaması gerekir. Sayım dışında tutulan ve orduya asker vermeyen eyaletler şunlardır: Lahsa, Basra, Yemen, Mısır, Tunus, Cezayir, Trablusgarp ve Habeş. Karal, Osmanlı İmparatorluğu'nda İlk Nüfus Sayımı, s. 13-17.
- 22 Nitekim hükümet, kadınlar, yetimler, ergenlik çağına gelmemiş Hristiyanlar, akli ya da fiziksel özürlüler, yüksek düzey devlet görevlileri gibi kişisel vergi vermekle yâda askerlik hizmetiyle yükümlü olmayan bireylerle ilgilenmiyor ve onları kayıtlarına geçirmeyi de düşünmüyordu. Karpat, Osmanlı Nüfusu, s. 47.
- 23 1843'te ordunun yeniden düzenlenmesinin gereği olarak imparatorlukta yaşayan erkek Müslüman nüfusla cizye mükellefi gayrimüslim nüfusun tespiti kararlaştırılmış ancak yeni vergiler konulacağı, ya da nüfusun çokluğuna göre vergi salınacağı yönünde yaygın söylentiler çıkması üzerine birçok yerde halkın direnişi ile karşılaşmıştır. Nuri Akbayır, "Tanzimat'tan Sonra Osmanlı Devleti Nüfusu", Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, Cilt: 5, İstanbul 1985, s. 1239.
- 24 Vedat Eldem, Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik, Ankara 1994, s. 10.
- 25 Bu dönemde Hristiyan topluluklar arasında yükselen ulusal bilinç, kendini ulusal kiliselerin ve okulların kurulması gibi çeşitli talepler biçiminde olduğu kadar, çoğu zaman diğer toplulukları göz ardı eden istatistiklerle desteklenen bağımsızlık ve toprak talepleri biçiminde

- gündeme geldiğinden belli başlı her Hıristiyan etnik toplulukların tam nüfuslarını bilme gereği doğmuştu. Karpat, Osmanlı Nüfusu, s. 47.
- 26 Esasında söz konusu yetki daha 1868'de Şuray-ı Devlet'e verilmiş ve ilgili kurum, yeni bir nüfus kayıt sisteminin kurulması ve genel nüfus sayımı ile ilgili olarak 1875 yılında çeşitli nizamnameler hazırlamışsa da çeşitli iç ve dış olaylar sebebiyle bu nizamnameler uygulamaya konulamamıştır. Ali Güler, Rakamlarla Türkiye'de Azınlıklar, Ankara 2001, s. 80-81.
- 27 Karpat, Osmanlı Nüfusu, s. 72-73.
- 28 Karpat, Osmanlı Nüfusu, s. 72-74.
- 29 Karpat, Osmanlı Nüfusu, s. 41.
- 30 Karpat, Osmanlı Nüfusu, s. 60, 150-154; Trabzon merkezde ise 6.300 erkek nüfus yaşamaktaydı. Okuyan, XIX. Yüzyılın Son Çeyreğinde (1875-1900) Trabzon, s. 60.
- 31 Hanefi Bostan, "Fetihten Yunan İsyanına Kadar Doğu Karadeniz Bölgesi'nin Demografik Yapısı", Geçmişten Günümüze Pontus Sorunu, Ankara 2007, s. 141.
- 32 Faruk Bilici, "XIX. Yüzyılın Başında Trabzon'daki Fransız Konsolosluğu: Pasris'in Arka Kapısı", Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi, Trabzon 2007, Sayı:3, s. 42.
- 33 John MacDonald Kinneir, Journey Through Asia Minor, Armenia, and Koordistan, in the Years 1813 and 1814, London, 1818, s. 341.
- 34 P. Minas Bijışkyan, Pontos Tarihi, çev. Hrand D. Andreasyan, İstanbul 1998, s. 113.
- 35 Cüneyt Akalın, "Batılıların Gözüyle Trabzon", Bir Tutkudur Trabzon, İstanbul 1997, s. 245, 245-252.
- 36 Araund The Black Sea, Asia Minor, Armenia, Caucasus, Circasia, Daghestan, The Crimea, Roumenia. By William Elory Curtis Author of "Turkestan: The Heart of Asia", "Between The Andes and The Ocean", Today in Syria and Paletsine", "Modern India", ETC. ETC., Hodder & Stoughton, New York 1911, s. 33.
- 37 Trabzon Vilayet Salnamesi 1869, s. 139.
- 38 Stefanos Yerasimos, "XIX. Yüzyılda Trabzon Rum Cemaati" (Çev.: İsmet Akça-Didem Danış), Bir Tutkudur Trabzon, İstanbul, 1997, s. 283; Bostan, Fetihten Yunan İsyanına Kadar Doğu Karadeniz Bölgesi'nin Demografik Yapısı, s. 142-143.

- 39 Daniel Panzac, Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba (1700-1850), (Çev.: Serap Yılmaz), İstanbul, 1997, s. 182; Bostan, Fetihten Yunan İşyanına Kadar, s. 143.
- 40 Okuyan, XIX. Yüzyılın Son Çeyreğinde (1875-1900) Trabzon, s. 60.
- 41 Bostan, "Fetihten Yunan İşyanına Kadar Doğu Karadeniz Bölgesi'nin Demografik Yapısı", s. 143
- 42 Eli Smith, Researches of the Rev. E. Smith and H. G. H. Dwight in Armenia Including A Journey Thorough Asia Minor, and into Georgia and Persia with A Visit to the Nestorian and Chaldean Christians of Oormiah and Salmas, II, New York 1833, s. 322.
- 43 Belirtilen çalışmada Trabzon merkez nüfusu 13.190 olarak gösterilmiştir. Trabzon Nüfus Kütüğü (Süleyman Bilgin, Mesut Birinci, Mustafa Çakıcı ve Sezgin Demircioğlu), İstanbul b.t.y, s. 23.
- 44 A. Üner Turgay, "Trade and Merchants in Nineteenth-Century Trabzon: Elements of Ethnic Conflict", Christians and Jews in the Ottoman Empire (Ed.: B. Braude-B.Lewis), New York 1982, s. 302.
- 45 Southgate, kale içinde 5.000 Müslüman ailenin yaşadığını, bu rakamın tahminen 25.000'e tekabül ettiğini fakat kendisine bilgi veren kişiye göre bu rakamın 24.000 olduğunu, bunun yanında şehirde 2.500 Rum, 1.200 Ermeni, 300 Katolik Ermeni ve Frenkin olduğunu belirtmektedir. Horatio Southgate, Narrative of A Tour Armenia, Kurdistan, Persia and Mesopotamia, Vol. I, London 1840, s. 153.
- 46 Jacob Philip Fallmerayer, Doğu'dan Fragmanlar (Çev. Hüseyin Salihoğlu), İmge Kitabevi, Ankara 2002, s. 54-55.
- 47 Veysel Usta, Anabasis'ten Atatürk'e Seyahatnamelerle Trabzon, Trabzon, 1999, s. 117-126.
- 48 1847 yılında Sultan Abdülmecid tarafından Bağdat'a kadar bir inceleme gezisine görevlendirilen ikinci mabeyinci Ragıp Bey'e refakat eden Doktor Perunak Feruhan Bey, yol boyunca uğradıkları yerlere ilişkin notlar tutmuştur. Bu yerlerden biri de Trabzon'du. Usta, Anabasis'ten Atatürk'e Seyahatnamelerle Trabzon s. 127.
- 49 Tekindağ, Trabzon, 468-469.
- 50 Özgür Yılmaz, Batılı Seyyahlara Göre Trabzon 1808-1878 (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Trabzon 2006, s. 43, 48.
- 51 Alman Gezginlerin Gözüyle 19. Yüzyıl Anadolu Şehirleri: Manisa, Edirne, Kütahya, Ankara, İstanbul, Trabzon, Antalya, Diyarbakır, Konya, İzmir (Der. ve Çev.: İlhan Pınar), İzmir 1998, s. 115-116.
- 52 Osmanlı nüfus sayımı esas alınarak hazırlanan 1860 tarihli bu rapora göre Ordu, Gümüşhane, Lazistan ve Trabzon'u kapsayan vilayet

- genelinde ise; 277.050 Müslüman, 44.090 Rum, 10.804 Ermeni olmak üzere 331.944 nüfus yaşamaktaydı. İlber Ortaylı, “XIX. Yüzyılda Trabzon Merkez Livası ve Giresun Üzerine Gözlemler”, *Bir Tutkudur Trabzon*, s. 264. s. 262-280.
- 53 Musa Çadırıcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, Ankara 1991, s. 293.
- 54 *Trabzon Vilayeti Salnamesi 1869*, s. 147.
- 55 *Trabzon Vilayeti Salnamesi 1875* (Haz.: Kudret Emiroğlu), Ankara 1995. s. 257-261.
- 56 Merkez Sancağı, Trabzon merkez, Ordu, Rize, Görele, Sürmene, Of kazalarından oluşmaktaydı. *Trabzon Vilayeti Salnamesi 1875* (Haz.: Kudret Emiroğlu), Ankara 1995. s. 256-257.
- 57 Lazistan Sancağı, Batum, Acara, Hopa, Atina ve Livana kazalarından oluşmaktaydı. *Trabzon Vilayeti Salnamesi 1875*, 258-259.
- 58 Gümüşhane Sancağı, Gümüşhane, Kelkit, Şiran ve Torul kazalarından oluşmaktaydı. *Trabzon Vilayeti Salnamesi 1875*, 260-261.
- 59 *Trabzon Vilayeti Salnamesi 1878* (Haz. Kudret Emiroğlu), Ankara 1999. s. 239-241.
- 60 *Trabzon Vilayeti Salnamesi 1879* (Haz. Kudret Emiroğlu), Ankara 1999. s. 237-241.
- 61 Belirtilen tarihte Trabzon Sancağı; Merkez kaza, Ordu, Giresun, Vakfıkebir, Akçaabat, Görele, Tirebolu Sürmene ve Of kazalarından oluşmaktaydı.
- 62 Lazistan Sancağı; Rize, Pazar ve Hopa kazalarından oluşmaktaydı.
- 63 Gümüşhane Sancağı; Merkez, Kelkit, Torul ve Şiran kazalarından oluşmaktaydı.
- 64 Canik Sancağı; Merkez, Çarşamba, Ünye, Fatsa, Terme ve Bafra kazalarından oluşmaktaydı.
- 65 *Karpat, Osmanlı Nüfusu*, s. 178.
- 66 Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie, Geographie Administrative, Statistique Descriptive Et Raisonnee De Chaque Province De L'Asie-Mineure*, Paris 1892, s. 10.
- 67 İbrahim Tellioglu, *Vital Cuinet'e Göre Karadeniz Bölgesi'nin Nüfusu*, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Elazığ 1998, Sayı: 3, s. 95-102.
- 68 Oktay Karaman, *Giresun Kazası 1850-1900*, (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum 1999, s. 121.

- 69 Trabzon Vilayet Salnamesi 1869, s. 139. Giresun için belirtilen bu rakamların yukarıda Trabzon Vilayeti Merkez Sancağı nüfusu içerisinde de yer aldığı unutulmaması gerekir. Burada ayrıca belirtmemizin nedeni Giresun'un nüfus seyri verilirken bütünlük oluşturması amacıyla kaynaklanmaktadır.
- 70 Aynı nüfus sayım sonuçlarına göre; Tirebolu'da 34.229 Müslüman, 5.872 Rum, 513 Ermeni, Görele'de de, 29.473 Müslüman, 708 Rum ve 181 Ermeni yaşamaktaydı. Karpat, Osmanlı Nüfusu, s. 178.
- 71 Ali Cevad, Memalik-i Osmaniye'nin Tarih ve Coğrafya Lugatı, Dersaadet 1311- 1314, s. 522.
- 72 Ali Cevad, Memalik-i Osmaniye, s. 516. Trabzon Sancağının toplam nüfusu, sancağa bağlı kaza ve nahiyelerin nüfusunun ayrı ayrı hesap edilmesiyle elde edilmiştir.
- 73 Ali Cevad, Memalik-i Osmaniye, s. 245.
- 74 Ali Cevad, Memalik-i Osmaniye, s. 681.
- 75 Ali Cevad, Memalik-i Osmaniye, s. 708.
- 76 Ali Cevad, Memalik-i Osmaniye, s. 658.
- 77 Şemseddin Sami, Kamusu'l-A'lam, Cilt:4, Ankara 1996, s. 3005.
- 78 Şemseddin Sami, Kamusu'l-A'lam, Cilt:3, Ankara 1996, s. 1762-1763.
- 79 Şemseddin Sami, Kamusu'l-A'lam, Cilt: 5, Ankara 1996, s. 3890. Burada Müslüman ve gayrimüslim rakamları toplandığında 29.341 olmakta, bu rakam da toplam rakamla örtüşmemektedir. Muhtemelen bir yazım yanlışı mevcuttur.
- 80 Şemseddin Sami, Kamusu'l-A'lam, Cilt: 5, s. 3967.
- 81 Şemseddin Sami, Kamusu'l-A'lam, Cilt:2, Ankara 1996, s. 826.
- 82 Şemseddin Sami, Kamusu'l-A'lam, Cilt: 5, s. 3935.
- 83 Vital Cuinet, La Turquie d'Asie, s.76. Oktay Karaman, "Seyahatnamelere Göre Giresun", Giresun Tarihi Sempozyumu, 24-25 Mayıs 1996, İstanbul 1997, s. 169.
- 84 Trabzon Vilayet Salnamesi 1901, s. 210-211. Bu tarihte Giresun Kazası'nın Keşap, Akköy, Kırık ve Piraziz nahiyeleri mevcuttur.
- 85 Trabzon Vilayeti Salnamesi 1902 (Haz. Kudret Emiroğlu), Ankara 2008. s. 665.
- 86 Trabzon Vilayeti Salnamesi 1903, s. 470-471.
- 87 Trabzon Vilayeti Merkez Sancağı'na bağlı olan Ordu kazasının 1869 ve 1870 tarihli Trabzon Vilayeti Salnamesinde adı Bucak kazası olarak geçmekte olup, 1871 tarihli salnamede Ordu kazası olarak kullanılmaya

- başlanmıştır. Bkz. Trabzon Vilayet Salnamesi 1869, s. 139; Trabzon Vilayet Salnamesi 1871, s. 96-97.
- 88 Aynı rapora göre, 1860 yılında Gümüşhane’de 25.400 Müslüman, 15.750 Rum ve 1.280 Ermeni, Lazistan Sancağı’nda da 66.150 Müslüman ve 1.630 Ermeni yaşamaktaydı. Ortaylı, “XIX. Yüzyılda Trabzon Merkez Livası ve Giresun Üzerine Gözlemler”, s. 264.
- 89 Trabzon Vilayeti Salnamesi 1869 (Haz.: Kudret Emiroğlu), Ankara 1993. s. 139.
- 90 Karpat, Osmanlı Nüfusu, s. 178.
- 91 Aslında bundan bir yıl önce yayımlanan 1888 tarihli Vilayet Salnamesinde de toplam nüfusun 99.333 olarak verilmesi, Şemseddin Sami’nin verdiği rakamı bu salnameden aldığını göstermektedir. Trabzon Vilayeti Salnamesi 1888, (Haz. Kudret Emiroğlu), Ankara 2002. s. 249.
- 92 Trabzon Vilayeti Salnamesi 1896 (Haz. Kudret Emiroğlu), Ankara 2007. s. 459.
- 93 Vital Cuinet, La Turquie d’Asie, s. 85-86; Sıtkı Çebi, Ordu Şehri Belediye Tarihi, Ordu 2002, s. 141.
- 94 Trabzon Vilayeti Salnamesi 1904 (Haz. Kudret Emiroğlu), Ankara, 2009. s. 871. Bu tarihte Ordu kazası; Ulubey, Hapsemana, Perşembe, Bolaman ve Aybastı nahiyelerinden oluşmaktadır.
- 95 Sıtkı Çebi, Ordu Şehri Belediye Tarihi, s. 142.
- 96 Trabzon Vilayeti Salnamesi 1896, s. 361.
- 97 Kafkasya’dan Anadolu’ya gelen göçlerle ilgili olarak ayrıntılı bilgi için bkz: Hayati Bice, Kafkasya’dan Anadolu’ya Göçler, Ankara, 1991; Nedim İpek, İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler, Trabzon 2006.
- 98 Okuyan, XIX. Yüzyılın Son Çeyreğinde Trabzon, s. 62.
- 99 Nakracas, Anadolu ve Rum Göçmenlerin Kökeni, s. 204.
- 100 1831 Nüfus sayımına göre 40.935 Müslüman ve 14.808’i gayrimüslim olmak üzere bölgenin toplam nüfusu 55.743’dür. Bu istatistiki bilgiye göre sancak nüfusunun %73.43’ü Müslüman, %26.57’si gayrimüslimdir. Kemal Karpat, Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri, İstanbul, 2003, s. 153; Nedim İpek, Canik Sancağı’nın Nüfusuna Dair Bir Değerlendirme”, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Eğitim Fakültesi Dergisi, Sayı: 10, s. 146.
- 101 Nakracas, Anadolu ve Rum Göçmenlerin Kökeni, s. 204-205.
- 102 Baki Sarısakal, Bir Kentin Tarihi Samsun, İkinci Kitap, Samsun 2003, s. 237.

- 103 Canik Sancağı, Tanzimat'tan önce Sivas eyaletinin sınırları içinde yer almaktaydı. 1847 yılında idari olarak Trabzon'a bağlandı, II. Meşrutiyet döneminde ise müstakil sancak haline getirildi. 1867 Vilayet Nizamnamesi'ne göre Canik Sancağı; Samsun, Bafra, Çarşamba, Ünye kazaları ve bunlara bağlı nahiyelerden oluşmaktaydı. Daha sonra Fatsa kazası da Canik'e bağlandı. İpek, Canik Sancağı'nın Nüfusu'na Dair Bir Değerlendirme", s. 145; Musa Çadircı, "19. YY. 2. Yarısında Karadeniz Kentleri (Trabzon ve Samsun)", İkinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (Uluslararası), 1-3 Haziran 1988, Samsun 1990, s. 16-21.
- 104 Trabzon Vilayeti Salnamesi 1869, s. 143.
- 105 Çadircı, 19. YY. 2. Yarısında Karadeniz Kentleri, s. 21.
- 106 Karpat, Osmanlı Nüfusu, s. 178.
- 107 İpek, Canik Sancağı'nın Nüfusu'na Dair Bir Değerlendirme, s. 147.
- 108 Nakracas, Anadolu ve Rum Göçmenlerin Kökeni, s. 205. XIX. yüzyılın ikinci yarısında Samsun ve çevresine yönelik Rum-Ermeni göçünde, bu unsurların uluslararası şirketlerle ticari faaliyetleri büyük rol oynamakla birlikte, Tanzimat ve İslahat Fermanlarının Osmanlı Devleti'ndeki misyoner çalışmaları ve Avrupa devletlerinin azınlıklara yönelik propaganda ve yönlendirme faaliyetleri de etkili olmuştur. Ömer Turan, "19. Yüzyıl Osmanlı Tarihinin Kaynaklarından İngiliz ve Amerikan Protestan Misyonerlik Cemiyetleri Arşivleri", XIII. Türk Tarih Kongresi-Kongreye Sunulan Bildiriler, Ankara, 4-8 Ekim 1999, III/III, s. 1549.
- 109 Livre Jaune-Documents Diplomatiques (1893-1897), Paris 1897; Vital Cuinet, La Turquie d'Asie, s. 10.
- 110 Ortaylı, XIX. Yüzyılda Trabzon Merkez Livası ve Giresun Üzerine Gözlemler, s. 265.
- 111 Karpat, Osmanlı Nüfusu, s. 198-199. Osmanlı Devleti'nin İlk İstatistik Yıllığı, C.5, (1897), (Haz.: Tevfik Güran), Ankara 1997, s. 19.
- 112 Trabzon Vilayeti Salnamesi 1901 (Haz. Kudret Emiroğlu), Ankara 2008. s. 429.
- 113 Trabzon Vilayeti Salnamesi 1902 (Haz. Kudret Emiroğlu), Ankara 2008, s. 664-665.
- 114 Nakracas, Anadolu ve Rum Göçmenlerin Kökeni, s. 182-183.
- 115 Araund The Black Sea, Asia Minor, s. 33.
- 116 Trabzon Vilayeti Salnamesi 1904 (Haz. Kudret Emiroğlu), Ankara 2009, s. 871-873.

- 117 Karpat, Osmanlı Nüfusu, s. 202. 1907'de basılan Tüccar-zade İbrahim Hilmi'nin "Memalik-i Osmaniye Cep Atlası" eserinde ise Trabzon Sancağı, Canik Sancağı, Lazistan Sancağı, Gümüşhane Sancağı ve bunlara bağlı 17 kaza, 23 nahiye ve 2.618 karyede toplam 1.281.786 kişinin yaşadığı belirtilmektedir. Aynı eserde ayrıca, Trabzon şehir merkezinin nüfusu 45.000, Samsun şehir merkezinin 25.000, Giresun şehir merkezinin 18.000, Rize şehir merkezinin 15.000, Ordu şehir merkezinin 10.000, Ünye 10.000 ve Tirebolu 8.000 olarak gösterilmektedir. Yüksel, Giresun Yazıları, s. 73-74.
- 118 Dimitri Pentzopoulos, The Balkan Exchange of Minorities and its Impact on Greece, Londra 2002, s.29.
- 119 Burada hemen şunu belirtelim ki, Yunanistan uluslararası konferanslarda ve toplantılarda Osmanlı Devleti'ndeki Rum nüfusu hakkında bilgi verirken özellikle iki kaynak üzerinde durmaktaydı. Bunlardan birincisi "Rum Patrikhanesi 1912 İstatistikleri", diğeri "Osmanlıların 1910 Nüfus Sayımı" adını verdikleri istatistiklerdi. İki istatistik arasında rakamlar birbirini tutmamakta fakat Rum nüfusu konusunda genelde uyum göstermektedir. Her iki istatistik de 1919'da Polybios (D. Kalopothakes) tarafından "Konferans Önünde Yunanistan" isimli eserde yayınlanmıştır. Rum Patrikhanesi 1912 İstatistikleri ise ondan bir yıl önce Londra'da George Soteriadis tarafından yayınlanmıştı. Buradaki en önemli husus, 1910'da Osmanlı Devleti'nde herhangi bir nüfus sayımının yapılmamış olmasıdır. Polybios'in, olmayan sayımdan ürettiği bu istatistiklerle kasıtlı bir aldatmaca yaptığı anlaşılmaktadır. Şöyle ki, Osmanlı Hükümeti Almanach de Gotha'nın 1914 basımı için yayıncılara Osmanlı nüfusu hakkında nüfus sicillerinden çıkarılmış nüfus sayılarını gösteren dokümanlar temin etmiş, bu dokümanlar da ilk kez Notice Statistique Superficie et Population (1910) başlığı ile 1914 yılının Almanach de Gotha'sında yayınlanmıştı. Burada Osmanlı vilayetlerinin yalnızca toplam nüfus sayıları veriliyor, etnik veya dinsel topluluklara değinilmiyordu. Polybios, Almanach de Gotha' daki toplam nüfus sayılarını almış ve kendine göre etnik topluluklara bölüştürmüştür. Ancak etnisiteye göre böldüğü sayıların toplamı daima Almanach de Gotha'da yayınlanmış sayı ile örtüşüyordu. Onun düzenlemesine göre etnik topluluklar içinde Rumların sayısı kabaca Patrikhane istatistiklerindeki sayıyı yansıtıyordu. Böylece yaratılan görüntü, Polybios'in, Türklerce yapılan ve "1910 nüfus sayımı" adı verilen bir sayımın ayrıntılı verilerini yayınlamış olduğu şeklinde idi. Oysa 1910 yılı Osmanlı Nüfus sicili verileri incelendiğinde Trabzon Vilayeti'ndeki toplam Rum nüfusun 260 bin civarında olduğu görülür. McCarthy, Müslümanlar ve Azınlıklar, s. 92-95, 101.

- 120 Soteriadis'in "Rum Patrikhanesi 1912 İstatistikleri" aslında Vital Cuinet'in verdiği nüfus sayılarının çarpıtılmış şekli idi. Patrikhane istatistiklerini hazırlayan kişi, çıkış dayanağı olarak Cuinet'in sayılarını kullandı. Sonra bu sayılarının içine aklına estiği kadar fazladan Rum soktu. Bu her bir kaza için ayrı ayrı yapıldı. Kimi bölgede Rum nüfusa eklemeye yapıldı. Kiminde Cuinet'in istatistiklerindeki Müslüman nüfusa ilişkin sütunlarda bulunanların sayısından bir miktar alınıp Rumlara ilişkin sütunlara eklendi. Aslında yapılan çalışma Müslüman nüfus ve Rum nüfus hakkında Cuinet'teki verilerin bir hayli zahmete katlanarak yeniden işlenmesi idi. Polybios'un ve Venizelos'un söylediklerine rağmen "Patrikhane İstatistikleri" hiçbir bakımdan Yunanlılar veya Rumlar tarafından yapılmış bir nüfus sayımının ürünü değildi. McCarthy, Müslümanlar ve Azınlıklar, Osmanlı Anadolu'sunda Nüfus ve İmparatorluğun Sonu (Çev.: Bilge Umar), İstanbul, 1998, s. 96-97.
- 121 George Soteriades, An Ethnological Map, Hellenism in The Balkan Peninsula and Asia Minor, London, 1918, s. p. 6; Dimitri Pentzopoulouos, The Balkan Exchange of Minorities and its Impact on Greece, s. 30; Nakracas, Anadolu ve Rum Göçmenlerin Kökeni, s. 182-183.
- 122 Soteriades, An Ethnological Map, s. 11
- 123 Şemseddin Sami'nin Kamüsü'l-a'lâm adlı eserinde ve Trabzon Vilayet Salnamesi'nde ise, XX. yüzyılın başında Görele Kazası'nda 34.059'u Türk, 876'sı Rum ve 211'i Ermeni olmak üzere toplam 35.146 kişi yaşadığı belirtilmektedir. Yüksel, Giresun Tarihi Yazıları, s. 255; Şemseddin Sami, Kamüsü'l-a'lâm Cilt: V, İstanbul, 1314, s. 3918; Trabzon Vilayeti Salnamesi 1904, s. 871-872.
- 124 Soteriades, An Ethnological Map, s. 11; Nakracas, Anadolu ve Rum Göçmenlerin Kökeni, s. 203.
- 125 Sebahattin Özel, Milli Mücadelede Trabzon, Ankara, 1991, s. 48.
- 126 Abdülvahap Hayri, İktisadi Trabzon (Haz. Melek Öksüz), Trabzon 2008, s.40.
- 127 Necdet Hayta, Uğur Ünal, "1312 (1894) Yılı Kastamonu Vilayet Salnamesine Göre Kastamonu Vilayeti", Birinci Kastamonu Kültür Sempozyumu Bildirileri, 21-23 Mayıs 2000, Kastamonu 2001, s. 39...s.37-40; Karpat, Osmanlı Nüfusu, s. 188.
- 128 Ahmet Rifat Güzey, "XVII. Yüzyıl Sonu ve XVIII. Yüzyıl Başlarında Kastamonu", Birinci Kastamonu Kültür Sempozyumu Bildirileri, 21-23 Mayıs 2000, Kastamonu 2001, s. 121. s.121-136.
- 129 Livre Jaune-Documents Diplomatiques (1893-1897), Paris 1897; Cuinet, La Turquie d'Asie, 1892.

- 130 Erdal Arslan, “1903 Yılı Kastamonu Vilayet Salnamesinde Anlatılan Kastamonu”, İkinci Kastamonu Kültür Sempozyumu Bildirileri, 18-20 Eylül 2003, Ankara 2005, s. 60.
- 131 Karpat, Osmanlı Nüfusu, 202-203.
- 132 Soteriades, Hellenism in the Balkan Peninsula and Asia Minor, s. p. 6; İbrahim Meral, Mütarekeden Cumhuriyet’e (30 Ekim 1918-29 Ekim 1923) Azınlıkların Sosyal, Ekonomik, Demografik Yapısı ve Dış Ülkelerle Olan İlişkileri (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 1998, s. 108.
- 133 Tokat Sancağı, Merkez, Zile, Erbaa ve Niksar kazalarından oluşmaktaydı. Karpat, Osmanlı Nüfusu, s. 176.
- 134 Karpat, Osmanlı Nüfusu, s. 176-177; Sibel Ercüment, XIX. Yüzyıl’da Batılı Seyyahlara Göre Doğu ve Orta Karadeniz (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 1991, s. 71-72.
- 135 Ali Açık, Tokat Sancağı’nın İdari Durumu ve Nüfus Yapısı (1880-1907), Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt: 14, Sayı: 2, s. 353.
- 136 Karpat, Osmanlı Nüfusu, s. 176-177; Sibel Ercüment, XIX. Yüzyıl’da Batılı Seyyahlara Göre Doğu ve Orta Karadeniz (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 1991, s. 71-72.
- 137 Vital Cuinet, La Turquie d’Asie, s. 705.
- 138 Nakracas, Anadolu ve Rum Göçmenlerin Kökeni, s. 219-221.
- 139 Trabzon Vilayeti Salnamesi 1901, Hazırlayan: Kudret Emiroğlu, Ankara 2008. s. 429.; Çadircı, 19. YY. 2. Yarısında Karadeniz Kentleri, s. 23.
- 140 Bu nüfusun 15.044.846’sını Müslümanlar, 1.729.738’ini Rumlar, 1.161.169’unu Ermeniler, 187.073’ü Yahudiler ve 397.145’i de diğer unsurlar oluşturmaktaydı. Karpat, Osmanlı Nüfusu, s. 226-227; Stanford J. Shaw, “Ottoman Census System and Population 1831-1914”, International Journal of Middle East Studies, Vol. 9, No. 3, (Oct. 1978, p. 336.
- 141 McCarthy, Rum nüfus sayılarının Polybios (D.Kalopothakes) tarafından hazırlanan “Greece Before the Conference” adlı eserden alındığını belirtmiştir McCarthy, Müslümanlar ve Azınlıklar, s. 92-93.
- 142 Tefik Çavdar, Milli Mücadele Başlıkların Sayılarla Vaziyet ve Manzara-i Umumiye, İstanbul, 1971, s. 16.
- 143 Belirtilen nüfus, Trabzon Merkez, Ordu, Of, Akçaabat, Tirebolu, Sürmene, Giresun, Görele, Vakfıkebir, Maçka, Lazistan (Rize), Hopa, Gümüşhane, Torul, Şiran ve Kelkit’i kapsamaktaydı. Karpat, Osmanlı

- Nüfusu, s. 218-222; National Archives and Research Administration of the United States (NARA), M.820, Roll 407; 185-5/185-513.
- 144 Bu nüfus ise Canik merkez, Ünye, Fatsa, Çarşamba, Bafra, ve Terme kazalarının toplamını ifade etmektedir. Karpat, Osmanlı Nüfusu, s. 218-222; NARA, M.820, Roll 407; 185-5/185-513; Sakin, Osmanlı'da Etnik Yapı 1914 Nüfusu, s. 226-237.
- 145 Karadeniz'in daha iç kesimlerini oluşturan Tokat Sancağı'nda da Müslüman, Rum ve Ermeni nüfus oranları diğerlerinden çok farklı değildi ve Müslüman nüfusu; 17.699 Rum ve 21.336 Ermeni'ye karşılık 258.851 gibi çok büyük bir çoğunluğu oluşturuyordu. Karpat, Osmanlı Nüfusu, s. 216-217.
- 146 NARA, M.820, Roll 407; 185-5/185-513; Meral, Mütarekeden Cumhuriyet'e Azınlıkların Sosyal, Ekonomik, Demografik Yapısı, s. 212; Karpat, Osmanlı Nüfusu, s. 218-223
- 147 The National Archives, Public Record Office, Foreign Office, 371/4239 264329
- 148 FO371/4239 264329.
- 149 Stefanos Yerasimos, Milliyetler ve Sınırlar, Balkanlar, Kafkasya ve Ortadoğu (Çev: Şirin Tekeli), İstanbul 1995, s. 400.
- 150 The London Committee of Unredeemed Greeks, The Liberation of the Grek People in Turkey, London 1919, s. 1-11.
- 151 Dimitri Kitsikis, Yunan Propagandası, İstanbul, 1964, s. 30.
- 152 Kitsikis, Yunan Propagandası, s. 30-31; Mesut Çapa, Pontus Meselesi, Trabzon 2001, s. 24-25.
- 153 Kitsikis, Yunan Propagandası, s. 31; Çapa, Pontus Meselesi, s. 24-25;
- 154 Memorandumun Paris Konferansı'na sunulan orijinal metni için bkz. The Euxine Pontus Question, Memorandum Submitted to the Peace Conference, His Eminence Mgr. Chrysanthos, Archbishop of Trebizonde, May 2, 1919, Paris, s. 1-7; The National Archives, Public Record Office, Foreign Office, 608/82; Pontus Meselesi, Haz: Yılmaz Kurt, Ankara 1995, s. 107-110..
- 155 D. Economides'de aynı yöntemi uygulamış, Rumları ve Ermenileri tek etnik unsur, Türkleri ise çeşitli etnik gruplara bölmüştü. The Pontus adlı kitapta Economides, Trabzon Vilayeti, Kastamonu Vilayeti'nin Sinop Sancağı ve Sivas Vilayeti'nin Amasya, Karahisar ve Tokat sancaklarındaki Rum nüfusunu 700.000, Ermeni nüfusunu 157.300 olarak gösterirken, aynı yerleşim yerlerindeki Türk nüfusunu 422.000, Laz, Kürd, Kafkasyalı, Kızılbaş ve Pomakları da toplam 495.000 vermiştir. D. Economides, The Pontus and the Right Claims of it's Grek Population,

Topographical, Ethnographical and Historical Study, Constantinople 1920.

- 156 Özellikle Samsun ve civarındaki Rum nüfus geçen 50-60 yıla göre ciddi oranda artmıştı. Örneğin Mütareke döneminde Samsun'a 30.000 civarında bu bölge nüfusundan olmayan göçmen getirilmişti. Yeni durumda Samsun'da 180.000 Müslüman'a karşı 60.000 Hıristiyan olmuştu. Türk istiklal Harbi VI, İç Ayaklanmalar (1919-1921), Ankara 1964, s. 139.

II. Son Dönem Osmanlı Nüfusu ve Etnik Dağılımı

Prof. Dr. Servet MUTLU

- 1 Bu çalışmanın amacı; nüfus istatistiklerini ve bu istatistiklerdeki hata ve eksikleri Model Hayat Tabloları kullanarak düzelterek 1914 yılındaki Osmanlı Nüfusu ve etnik dağılımını belirlemektir. Çalışmada önce, Osmanlı'da nüfus sayımı ile ilgili olarak uygulanan yöntem ve süreçlere değinilmektedir; çünkü söz konusu yöntem ve süreçlerin nüfus sayımı sonuçları üzerinde etkileri bulunmaktadır. Osmanlı'da uygulanan sistem bireylerin, özellikle de yetişkin erkeklerin, nüfusa kaydolmalarını teşvik edici nitelikteydi ve sayımdan sorumlu komisyonlar siyasi düşüncelerle hareket edilmesini engelleyecek bir etnik yapıdaydı. Buna rağmen, kısmen kültürel nedenlerden dolayı, nüfus sayımında kadınlar ve çocuklar eksik sayılmışlardır. Söz konusu eksikliklerden kaynaklanan hatalar Model Hayat Tabloları kullanılarak ve biri İstanbul, diğeri öbür vilayetler için geçerli olmak üzere iki ayrı yöntem geliştirilerek düzeltilmiştir. Belli başlı etnik grupların büyüklükleri; idari birimler itibarıyla nüfus sayım sonuçları kullanılarak yeniden hesaplanmış ve iki ayrı tahmin yapılmıştır. Bu tahminlerden biri nüfusun alt, diğeri üst sınırını vermektedir. Çalışmanın sonuçları Osmanlı nüfus sayımlarının oldukça güvenilir nitelikte belgeler olduklarını ortaya koymaktadır.
- 2 Bu konuda Ermeniler ve sempatizanları tarafından yazılanlar bir kütüphane oluşturacak kadar çoktur. Bunlara ilişkin iki örnek için bkz.: Dadrian, Vahakn N, The History of the Armenian Genocide: Ethnic Conflict from the Balkans to Anatolia to the Caucasus, 2nd rev. ed., Berghahn Books, Providence, RI, 1997, s.219-234, 377-379; Ghazarian, Hayk, The Genocide of the Armenian People in the Otoman Empire, National Academy of Sciences of the Republic of Armenia Museum-Institute of the Armenian Genocide, Yerevan 2005, s. 37-174
- 3 Karal, Enver Ziya, Osmanlı İmparatorluğu'nda İlk Nüfus Sayımı, İstatistik Umum Müdürlüğü, Ankara 1943, s. 27-216.

- 4 Shaw, Stanford J. , “The Ottoman Census System and Population, 1831-1914”, *International Journal of Middle East Studies*, 9, 1978, s. 327.
- 5 Karpat, Kemal H. , *Ottoman Population 1830- 1914: Demographic and Social Characteristics*, The University of Wisconsin Press, Madison, Wisconsin, 1985, s. 23. Karpat tarafından yapılan alıntı, Ubcini'nin *Letters on Turkey (Türkiye Üzerine Mektuplar)* adındaki çalışmasıdır. Çeviren: Lady Easthope. London 1956; tekrar basımı, NewYork Arno Press, 1973, s. 23-24. Nüfus sayımı rakamları Eugène Boré tarafından da kullanılmıştır, *Almanach de L'Empire Ottoman Pour L'année 1849/1850 (1849/1850 Yılına Ait Osmanlı İmparatorluğu Almanağı)*. Constantinople: 1849/1850.
- 6 Shaw, *The Ottoman Census System and Population, 1831-1914*, s. 327.
- 7 Shaw, *The Ottoman Census System and Population, 1831-1914*, s. 328.
- 8 Karpat, Kemal, “Ottoman Population Records and the Census of 1881/82- 1893”, *International Journal of Middle East Studies*, 18, 1978, s. 246-247.
- 9 Shaw, *The Ottoman Census System and Population, 1831-1914*, s. 330.
- 10 Karpat, *Ottoman Population Records and the Census of 1881/82- 1893*, s. 250.
- 11 Shaw, metinde tarihi 1878 olarak belirtmektedir. Buna karşılık aynı sayfada yer alan 12 nolu dipnotunda, BUA, Şuray-ı Devlet 3148'den söz ederken, tarihi 8 Şevval 1298/21 Ağustos 1881 olarak ifade etmektedir: Shaw, *The Ottoman Census System and Population, 1831-1914*, s. 330. Karpat ise, yine BUA, İrade, Şuray-ı Devlet 3148'e gönderme yaparken tarihi 8 Şaban 1298/5 Temmuz 1881 olarak vermektedir: Karpat, *Ottoman Population Records and the Census of 1881/82- 1893*, s. 251.
- 12 Shaw, *The Ottoman Census System and Population, 1831-1914*, s. 333.
- 13 Sultan'ın nüfus sayımlarına olan bu ilgisi, Amerikan Büyükelçisi S. Cox tarafından da doğrulanmıştır. Sultan Cox'tan, Amerika'da yapılan son nüfus sayımı ile ilgili istatistikî bir incelemeyi kendisine iletmesini istemiştir. Sultan, Büyükelçi ile 1886 yılında yaptığı konuşma sırasında bu tür işlere çok ilgi duyduğunu söylemiş ve kendi saltanat dönemi sırasında ülkesindeki tüm nüfusun tam ve sistematiği bir istatistiğini elde etmek umudunda olduğunu ifade etmiştir (Karpat, *Ottoman Population Records and the Census of 1881/82- 1893*, s. 242-43 ve Karpat, *Ottoman Population 1830- 1914: Demographic and Social Characteristics*, s. 3). Karpat'ın gösterdiği kaynaklar, Sultan'ın özel sekreteri tarafından yazılmış olan bir mektup ve Büyükelçi Cox'un anılarıdır.

- 14 Deringil, Selim, "The Study of the Armenian Crisis of the Late Ottoman Empire, or ' Seizing The Document by the Throat'", *New Perspectives on Turkey*, 27 (Fall), 2002, s. 42.
- 15 Karpas, Ottoman Population 1830- 1914: Demographic and Social Characteristics, s. 33.
- 16 İmparatorluk salnamelerinin tam bir listesi Karpas'ın çalışmasında bulunabilir (Kemal Karpas, Ottoman Population 1830- 1914: Demographic and Social Characteristics, The University of Wisconsin Press, Madison, Wisconsin, 1985, s. 12-13); ayrıca bkz. McCarthy, Justin, Müslümanlar ve Azınlıklar, 1st publ. in English in 1983, çeviren Bilge Umar, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 1998, s. 173-174.
- 17 Tefik Güran, Osmanlı Devleti'nin İlk İstatistik Yıllığı, Tarihi İstatistikler Dizisi, c. V, Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara 1997, s. 23-25, Karpas, Ottoman Population 1830- 1914: Demographic and Social Characteristics, s. 162-189.
- 18 Zamir, Meir, "Population Statistics of the Otoman Empire in 1914 and 1919", *Middle Eastern Studies*, v. 17, 1981, s. 87.
- 19 Birinci Dünya Savaşı öncesinde, Ermeniler çoğunlukla Amerika Birleşik Devletleri'ne ve komşu ülkelere, Rus Ermenistan'ına ve bir bölümü de İran'a göçetmişlerdir. Karpas'ın tahminine göre, 1854 ve 1908 yılları arasında, 500 bin ila 800 bin kadar Rum, Ermeni ve Arap çoğunlukla Rusya'ya ve Kuzey-Güney Amerika'ya göçetmişlerdir (Karpas, Ottoman Population 1830- 1914: Demographic and Social Characteristics, s. 11).
- 20 Bir kaynakta, Orta ve Doğu Anadolu'da meydana gelen etnik gruplar arası çatışmalardan dolayı 1895/96 yıllarında 150 bin Ermeni'nin öldüğü kaydedilmektedir: Garo Chichikian, "The Armenians Since The Treaty of San Stephano" (San Stephano Antlaşması'ndan bu yana Ermeniler), *Armenian Review*, Cilt. 22, No. 2 (İlkbahar 1968) s. 42-56; McCarthy tarafından aktarılmıştır (McCarthy, Müslümanlar ve Azınlıklar, s. 55) . McCarthy bu rakamı büyük ölçüde abartılı bulmaktadır ve bu iddiasını destekleyen bazı veriler de mevcuttur. Bir Ermeni tarihçisinin belirttiğine göre, 1894 yılında yaşanan ilk Sason isyanında, "Bugüne dek hiç kimse ölen Ermeniler'in sayısı konusunda yaklaşık bir tahminde bile bulunamamıştır. Bazıları bu rakamın altı ya da yedi bin olduğunu söylerlerken, diğer bazı kişiler ölenlerin bin kadar olduğunu söylemektedirler. Muhtemelen ikinci rakam gerçeğe daha yakındır" demektedir. M. Varandian, *History of the Dashnaksution (Taşnaksutyun'un Tarihi)*, Paris 1932, s. 146; Uras tarafından aktarılmıştır (Uras, Esat, *The Armenians in History and the Armenian Question*, rev. and exp. ver., çeviren Süheyla Artemel., 1st publ. 1953, Documentary Publications, İstanbul 1988, s. 728). 1904 yılında meydana gelen ikinci

Sason isyanı sırasında, bir Ermeni kaynağın belirttiğine göre ölenlerin sayısı, çoğunluğu Türk tarafından olmak üzere 1,000 civarındadır; Ermeniler'in zayıtı ise birkaç yüzdür (Kukulian, *The Battles of Antranik (Antranik'in Savaşları)*. Beyrut 1929; Uras tarafından aktarılmıştır (Uras, *The Armenians in History and the Armenian Question*, s. 778-780). 1 Temmuz ile 3 Aralık 1895 tarihleri arasında, etnik gruplar arasında 26 çatışma meydana gelmiş, Osmanlı kaynaklarında belirtildiğine göre bu çatışmalarda Müslümanlar'dan 1,828, gayrimüslimlerden (Ermeniler'den) ise 8,717 kişi yaşamını yitirmiştir; yaralananların sayısı ise Müslümanlar'dan 1,433, Ermeniler'den 2,238 kişidir (Gürün, Kamuran, *The Armenian File: The Myth of Innocence Exposed*, 1st pub. 1985, Rustem, Mersin 2001, s. 147-149).

Altı vilayetin dışında en kanlı olaylar 1909 Nisan ayında Adana'da meydana gelmiştir. Ermeniler, iddialarını destekleyecek hiçbir belge göstermezsiniz, Adana'da 1909 yılında meydana gelen ayaklanmalarda 25 bin Ermeni'nin öldürüldüğünü öne sürmektedirler (Dadrian, *The History of the Armenian Genocides*, s.182). Osmanlı Meclisi'nde Edirne milletvekili olarak bulunan Babikian Efendi tarafından hazırlanmış olan rapora göre, ölenlerin sayısı 20,001'dir. Olaylardan sonra söz konusu vilayete vali olarak atanmış bulunan Cemal Paşa ise, 17 bin Ermeni'nin, 1850 Müslüman'ın öldüğünü belirtmiştir. Ermeni Patrikhanesi, yürüttüğü soruşturmanın sonucuna dayalı olarak, ölenlerin toplam sayısının 21,300 olduğunu beyan etmiştir. Babikian Efendi'nin belirttiğine göre, Osmanlı Hükümeti nüfus kayıtlarına dayanarak ölenlerin sayısını 1,487 Müslüman, 4,196 gayrimüslim şeklinde bildirmiştir (McCarthy, Justin, *Ölüm ve Sürgün*, 1stpubl. in English in 1995, çeviren Bilge Umar, İnkılap Kitabevi, İstanbul 1998, s. 133, not 58; Gürün, *The Armenian File: The Myth of Innocence Exposed*, s. 169-170; Sonyel, Salahi R. , *The Turco-Armenian 'Adana Incidents' in the Light of Secret British Documents (July 1908- December 1909)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1988, s. 41-42). 1897 yılında Kilikya'da yaşayan tüm Ermeniler'in sayısı 37 bindi. Yılda yüzde 1. 5 oranında bir nüfus artışının meydana geldiği varsayılacak olursa, 1909 yılında Kilikya'daki Ermeni nüfusunun 45 bine ulaşmış olması gerekir; kadın ve çocukların eksik sayılmış olduklarını gözönüne alıp GSÜH= 3 ve ölüm düzeyi = 8 kabul edecek olursak, nüfusun 1909'da 61 bine ulaşması gerektiğini görürüz. 1914 yılında Kilikya'da 58 bin Ermeni yaşamakta idi. Bu rakamı, öldükleri iddia edilen Ermeniler'in sayısı olan 25 bine eklersek, Ermeni nüfusu 83 bin çıkar. Bu rakam, Ermeni toplumunun doğal nüfus artış hızı ile ulaşabileceği sayının hemen hemen iki katı kadardır. Kilikya'ya, özellikle doğu vilayetlerinden büyük çapta bir Ermeni göçünün yaşanmış olduğunu gösteren deliller mevcuttur.

- Bir Türk kaynağına göre, Adana'daki Ermeni nüfusu 1903-1908 yılları arasında iki misline çıkmıştır. Bu hususun yanısıra 1909 yılında yaşanan ölüm olayları da dikkate alındığında, nüfus sayımı sonuçlarının doğruluğu daha da desteklenmiş olmaktadır (İhsan, Sakarya, Belgelerle Ermeni Sorunu, 2'nci baskı, T. C. Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, Ankara 1984, s. 129). Kilikya'ya yapılan göç, Ermeniler'in bölgede güçlü bir varlık oluşturmak için yürüttükleri organize bir faaliyet kapsamında gerçekleşmiştir. Bu husus, *The Adana Massacres and Their Instigators* (Adana Katliamları ve Kışkırtıcıları) adlı kitabında Piskopos Mushegh tarafından da açıkça ile kabul edilmiştir. Kahire: 1909 (Ermenice), Uras tarafından aktarılmıştır (Uras, *The Armenians in History and the Armenian Question*, s. 811).
- 21 Nakracas, George, Anadolu ve Rum Göçmenlerin Kökeni: 1922 Anadolu Felaketi, 1st publ. in Greek in 2000, çeviren İbrahim Onsunoglu, Belge Yayınları, İstanbul, 2003, s. 76,80,92. Karpaz, Ottoman Population 1830- 1914: Demographic and Social Characteristics, s. 47.
  - 22 Karpaz, Ottoman Population 1830- 1914: Demographic and Social Characteristics, ss. 86-105.
  - 23 Nakracas, Anadolu ve Rum Göçmenlerin Kökeni: 1922 Anadolu Felaketi, s. 86. Rumlar'la ilgili olarak bu hususa değinirken, Süslü de (Süslü, Azmi, Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı, Yayın No. 5, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Rektörlüğü, Van 1990, s. 20) aynı hususu Ermeniler konusunda belirtmektedir.
  - 24 Örneğin, sayım işlemlerinin geliştirilmesi konusunda sürdürülen tüm çabalara rağmen, Amerikan Nüfus Bürosu, 1980 Nüfus Sayımı'nda nüfusu yoğun bazı bölgelerde yaşayan bazı yaş gruplarına mensup kişilerden yüzde 18 kadarının sayılmayabileceği tahmininde bulunmuştur (Karpaz, Ottoman Population 1830- 1914: Demographic and Social Characteristics, s. 9).
  - 25 Shaw, *The Ottoman Census System and Population, 1831-1914*, s. 336; Zamir, *Population Statistics of the Ottoman Empire in 1914 and 1919*, s. 86.
  - 26 Karpaz, *Ottoman Population Records and the Census of 1881/82-1893*, s. 256. Ayrıca bakınız, McCarthy, Müslümanlar ve Azınlıklar, s. 175-85, 192-1 93.
  - 27 Yücutürk, Alper, "Sex Ratio and Monthly Distribution of Births," in Shorter, Frederic C. and Bozkurt Güvenç (ed.). *Turkish Demography: Proceedings of a Conference*, Hacettepe University, s. 167- 173, Ankara 1969, s. 167-174.

- 28 McCarthy (McCarthy, Müslümanlar ve Azınlıklar, s. 162). 1960'lı yıllarda üç büyük şehir ve belli bazı bölgelerle ilgili olarak Alpay tarafından hazırlanmış olan Hayat Tabloları'nı kullanmaktadır (Alpay, Aysel, "Abridged Life Tables for Three Metropolitan Cities and Selected Regions of Turkey by Sex", in Shorter and Güvenç (eds.). Turkish Demography, s. 83- 108).
- 29 Söz konusu vilayetlerde, kadınları nâmahrem olarak kabul eden ve yakın akrabaları dışında hiçkimseye görünmemeleri gerektiğini savunan katı Müslüman görüşün halâ geçerliliğini sürdürdüğü gözönüne alındığında, bu vilayetlerde kadınların eksik sayılmış olmaları şaşırtıcı değildir. Aydın ile doğu vilayetleri arasında bu konuda gözlenen tezatın, batıdaki inanç tarzının daha az katı olmasından kaynaklanmış olması muhtemeldir. Ayrıca, doğu vilayetlerinde Müslümanlar ile Ermeniler'deki bu konudaki dağılımlar, söz konusu iki topluluk arasında dinî farklılıklar olsa dahî, kadınlar konusunda benzer törelerin benimsenmiş olduğu olasılığına işaret etmektedir.
- 30 Dadrian, The History of the Armenian Genocide: Ethnic Conflict from the Balkans to Anatolia to the Caucasus, s. 131-38; McCarthy, Ölüm ve Sürgün, s. 130.
- 31 Güran, Osmanlı Devleti'nin İlk İstatistik Yıllığı, s. 23-25; Karpat, Ottoman Population 1830- 1914, s. 169.
- 32 Demeny, Paul and Frederic C. Shorter, Estimating Turkish Mortality, Fertility and Age Structure: Application of Some New Tecniques. İstanbul University Press, İstanbul 1968, s. 614.
- 33 Bu göreceli azalışa McCarthy dikkat çekmiştir (McCarthy, Müslümanlar ve Azınlıklar, s. 80); ayrıca bakınız, Sonyel, The Turco-Armenian 'Adana Incidents' in the Light of Secret British Documents (July 1908- December 1909), s. 148, 253-256.
- 34 Sözü edilen rapor, 17 Ramazan 1312/14 Mart 1895 tarihli "Sicil-i Nüfus İdare-i Umumiyesi"dir (Karpat, Ottoman Population 1830- 1914: Demographic and Social Characteristics, s. 156-57, 160).
- 35 Rakamlar Karpat'tan alınmıştır (Karpat, Ottoman Population 1830- 1914: Demographic and Social Characteristics, s. 156-161). Karpat tarafından verilen 1897 yılına ait nüfus rakamları, aslında 1895/96 Nüfus Sayımı rakamlarıdır.
- 36 Benzer bir durum konusunda Karpat (Karpat, Ottoman Population 1830- 1914: Demographic and Social Characteristics, s. 254, not b), İstanbul için verilen 1885 ve 1893 yıllarına ait nüfus rakamlarının bir-biri ile aynı olduğunu kaydetmektedir.

- 37 Karpas, Ottoman Population 1830- 1914: Demographic and Social Characteristics, s. 34,47, 52-54.
- 38 McCarthy, Müslümanlar ve Azınlıklar, s. 196-233.
- 39 McCarthy, Müslümanlar ve Azınlıklar, s. 204-205
- 40 Model Hayat Tablosu, gözlemlenmiş, gerçekleşmiş, bir Hayat Tabloları grubundan elde edilen ölüm bilgilerinin bir ifadesidir. Bir Hayat Tablosu'nda, farklı yaş gruplarına mensup hayatta kalmış kişilerin sayısı yer alır. Tabloda yaşa-özgü ölüm oranlarına tabi olan farazi bir yaş grubundan doğumundan itibaren hayatta kalarak ulaşabileceği en yüksek yaşa kadar olan hayatta kalanların sayısı sıralanır. Bu ölüm hızları, belli bir grup için belli bir zaman süresi zarfında gerçekte gözlenen oranlardır. Bu çalışmada kullanılmak üzere seçilen Model Hayat Tablosu, Doğu'ya aittir. Bu tabloda, Avusturya, Almanya, Çekoslovakya, Kuzey ve Orta İtalya, Macaristan ve Polonya'da gözlenen ölüm hızları esas alınmıştır. Ele alınan dönemler ise, Almanya için 1881-1890 yılları arası, Polonya için 1931-32 yılları, Çekoslovakya için ise 1949-1951 yıllarıdır. Bakınız; Coale, Ansley J. and Paul Demeny, Regional Model Life Tables and Stable Population, Princeton University Press, Princeton 1966, s. 12-14. Türkiye'de çocuk ölümü hızlarının 1960'larda bile Doğu Model Hayat Tablosu'nda gösterilen değerlerin çok üzerinde olduğu düşünülürse, ele alınan dönemde Doğu Model Hayat Tablosu'ndakinden çok daha yüksek olacağı muhakkaktır (Demeny ve Shorter, Estimating Turkish Mortality, Fertility and Age Structure: Application of Some New Techniques, s. 12-24). Buna rağmen yine de, Türkiye'de gözlenen ölümlerin Doğu Model Hayat Tablosu'ndakilere en fazla uyan ölümler oldukları görülmüştür (Shorter, Frederic C. and Miroslav Macura, Türkiye'de Nüfus Artışı (1935- 1975): Doğurganlık ve Ölümlülük Eğilimleri, 1st publ. in English in 1982, Yurt Yayınları, Ankara, 1983, s. 70-71; Ayrıca bkz. McCarthy, Müslümanlar ve Azınlıklar, s. 203-204.
- 41 Bir Model Hayat Tablosu'ndaki ölüm düzeyi, Gayrı Safi Üreme Hızlarına göre, değişik yaşlarda meydana gelen ölümlerin izlediği bir genel modeli ortaya koyar ve doğan bir kişi için yaşam süresi beklentisini verir. Düşük numaralı bir ölüm düzeyi, doğumdan itibaren beklenen kısa bir yaşam süresine işaret eder. Buna karşılık, ölüm düzeyi numarası yüksek olduğunda, yaşam süresi beklentisi daha yüksektir.
- 42 Gayrı Safi Üreme Hızı, bir kadının doğurganlık yaşının sonuna kadar hayatta kaldığı, bu zaman zarfında değişik yaşlara özgü doğurganlık oranlarına tabi olduğu ve doğan çocukların da cinsiyetleri arasında belli bir oran olduğu takdirde, dünyaya getireceği ortalama kız çocuk sayısıdır. Model Hayat Tabloları'nda, ortalama doğurganlık süresi 29 yıl ola-

- rak alınmaktadır; yani, bir kadının 29 yıl boyunca anne olabileceği kabul edilmektedir.
- 43 SSYB: Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı, Hıfzısıhha Okulu, Türkiye Nüfus Araştırmasından Elde Edilen Hayati İstatistikler, 1966-67, Hacettepe Basımevi, Ankara 1970, s. 39,46
- 44 Demeny and Shorter, Estimating Turkish Mortality, Fertility and Age Structure: Application of Some New Tecniques, s. 46-52; Shorter, Frederic C. , "Information on Fertility, Mortality and Population Growth in Turkey", in Shorter, Frederic C. and Bozkurt Güvenç (ed.). Turkish Demography, s. 19- 41.
- 45 Shorter, Frederic C. , Information on Fertility, Mortality and Population Growth in Turkey, s. 34-37.
- 46 Biga dışında, McCarthy çalışmasında aynı GSÜH değerini (GSÜH=3) kullanmıştır (McCarthy, Müslümanlar ve Azınlıklar, s. 231).
- 47 Nüfus sayımı raporlarının dışında, McCarthy, nüfus sayımı sonuçlarını ve salnameleri kullanmak sureti ile, nüfusun zaman içerisindeki gelişiminin kolaylıkla takip edilebildiği bazı vilayetlere ilişkin tablolar sunmaktadır (McCarthy, Müslümanlar ve Azınlıklar, s. 8, 23, 27, 31, 43-44, 63. Ayrıca bakınız; Karpas, Ottoman Population 1830- 1914: Demographic and Social Characteristics, s. 190).
- 48 Shorter and Macura, Türkiye'de Nüfus Artışı (1935- 1975): Doğurganlık ve Ölümlülük Eğilimleri, s. 100.
- 49 McCarthy, Müslümanlar ve Azınlıklar, s. 205
- 50 Formülün elde edilmesinde kabul edilen varsayım, 15 yaşın üzerindeki erkeklerin kayıtlarının doğru bir şekilde yapıldığı ve erkek/kadın oranının 1 olduğudur.
- 51 Yüksek tahminlerin, 1905/06 nüfus sayımı raporunda 15 yaşındaki çocukların sayısında daha az bir yığılma olmasından kaynaklanmış olması olasıdır. Türkiye'de yapılan nüfus sayımlarında 15 ya da 20 gibi yuvarlak sayılardaki yığılmalara halâ rastlanmaktadır.
- 52 Kurmuş, Orhan, Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi, 3. Basım, Savaş Yayınları, Ankara 1982, s. 74- 75.
- 53 Karpas, Ottoman Population 1830- 1914: Demographic and Social Characteristics, s. 103; Quataert, Donald, Social Disintegration and Popular Resistance in the Ottoman Empire, 1881- 1908: Reactions to European Economic Penetration, NewYork University Press, New York 1983, s. 96-100.
- 54 Duben, Alan, Kent, Aile, Tarih, çeviren Leyla Şimşek, İletişim Yayınları, İstanbul 2002, s. 190-191.

- 55 Formülün elde edilmesinde kabul edilen varsayım, tam doğru olmasa da, 15 yaş ve üzerindeki yetişkin erkeklerin sayımlarının hatasız yapılmış olduğudur.
- 56 McCarthy, Müslümanlar ve Azınlıklar, s. 83-84.
- 57 McCarthy (McCarthy, Müslümanlar ve Azınlıklar, s. 83-84) her Ermeni hanede Müslüman hanelerdeki kadar insan yaşadığını, hane başına 6. 69 kişi düşüğünü varsayarak Ermeniler için bir başka tahmin daha yapmıştır. Elde ettiği ikinci rakam, 91 bindir. McCarthy bu rakamı Ermeniler'in minimum nüfusu olarak kabul etmekte ve düzeltme katsayısının bu rakama uygulanması gerektiğini savlamaktadır.
- 58 McCarthy, farklı bir yöntem uygulamakta ve Cuinet'in tahminini kullanarak, 1911/12 yılı için Ermeniler'in nüfusu konusunda 144,991 gibi bir rakama ulaşmaktadır (McCarthy, Müslümanlar ve Azınlıklar, s. 79-80). Aslında tarihin 1914 olması gerekmektedir. Buradaki hata, Osmanlı belgesinde yazılı tarihin Rumî değil Hicrî tarih olarak yorumlanmasından kaynaklanmıştır. Gerek McCarthy'nin gerekse bizim tahminimiz muhtemelen üst sınırdadır; zira o dönemlerde Ermeniler bölgeden çıkarak diğer ülkelere ve Kilikya'ya göçüyorlardı.
- 59 Doğu Vilayetleri'nde, Hristiyanlar'ı Protestanlığa çekmek yönünde yoğun çabalar yürütülüyordu. Bu çabalar çoğunlukla Ermeniler üzerinde yoğunlaşmıştı; dolayısı ile burada tüm Protestanlar'ın Ermeni olmaları mümkündür. Buna karşılık diğer vilayetlerde Protestanlar'dan bazılarının Ermeni olmamaları olasıdır. Bu nedenle, Doğu vilayetleri dışında kalan diğer vilayetlerde, Ermeni nüfusu gerçekte olduğundan biraz daha fazla tahmin edilmiş olabilir. Protestan misyonerleri tarafından yürütülen Protestanlığı yayma çabaları konusunda bakınız; Kocabaşoğlu, Uygur, Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika: 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan Misyoner Okulları, Arba Yayınları, İstanbul, 1989, s. 46-222 ve Engelhardt, Tanzimat ve Türkiye, çeviren Ali Reşad, 1st pub. in French in 1883, Kaknüs Yayınları, İstanbul 1999, s. 65-67, 297-301.
- 60 Yaş gruplarına göre nüfus verileri konusunda: Güran (Güran, Tefvik, Osmanlı Devleti'nin İlk İstatistik Yıllığı, s. 26-29);); model yaş dağılımı konusunda: Coale and Demeny (Coale and Demeny, Regional Model Life Tables and Stable Populations, s.524-525, 622.)
- 61 Nüfus sayımı rakamları için: Karpat (Karpat, Ottoman Population 1830- 1914: Demographic and Social Characteristics, s. 170- 89); farklı ölüm düzeyleri kullanılarak ve GSÜH= 3 kabul edilerek model nüfusun yaş gruplarına göre dağılımı için: Coale and Demeny (Coale and Demeny, Regional Model Life Tables and Stable Populations, s. 510-557, 612-653).

- 62 Nüfus sayımı verileri için: Karpaz (Karpaz, Ottoman Population 1830-1914: Demographic and Social Characteristics, s. 170- 89); farklı ölüm düzeyleri kullanılarak ve GSÜH= 3 kabul edilerek model nüfusun yaş gruplarına göre dağılımı için: Coale and Demeny (Coale and Demeny, Regional Model Life Tables and Stable Populations, s.510-557, 612-653).
- 63 Bazı kaynaklarda, 1914 yılında yalnızca “İyonya”daki Rum nüfusu 2 milyon gibi gösterilmektedir. Bunun dışında başka abartılı rakamlara da rastlanmaktadır. Örnek olarak bakınız, Pentzopoulos, Dimitri, The Balkan Exchange of Minorities and Its Impact on Greece, 1st pub. 1962, Hurst& Company, London, 2002, s. 30- 31. Bu rakamlardan sözeden Pentzopoulos’un, Patrikhane İstatistikleri’ni kullanması, bu istatistikler verilen diğer rakamlarla kıyaslandığında, muhafazakâr ve temkinli bir yaklaşım gibi görünmektedir.
- 64 Pentzopoulos, The Balkan Exchange of Minorities and Its Impact on Greece, s. 30-32.
- 65 McCarthy, Müslümanlar ve Azınlıklar, s. 94.
- 66 Karpaz, Ottoman Population 1830- 1914: Demographic and Social Characteristics, s. 170- 187; Nakracas, George, Anadolu ve Rum Göçmenlerin Kökeni; 1922 Anadolu Felaketi.
- 67 McCarthy, Müslümanlar ve Azınlıklar, s. 90-98
- 68 Polybius, Greece Before the Conference (Konferans Öncesi Yunanistan). Methuen and Co. Ltd., London 1919, s. 44-45
- 69 “1910 Yılı Osmanlı Nüfus Sayımı” diye bir sayım yoktur. Polybius’un bir uydurmasıdır. Bkz. McCarthy, Müslümanlar ve Azınlıklar, s. 93-94
- 70 George Soteriadis, An Ethnological Map Illustrating Hellenism in the Balkan Peninsula and Asia Minor (Balkan Yarımadası’nda ve Ön Asya’da Helenizm’i Gösteren Etnolojik bir Harita), Edward Stanford Ltd., London 1918, bkz. McCarthy, Müslümanlar ve Azınlıklar, s. 93, not 6.
- 71 Léon Maccas, L’Hellénisme de L’Asie Mineure /Ön Asya’da Helenizm). Paris, 1919. Bu yayına atıf için bkz., McCarthy, Justin, Muslims and Minorities, New York, New York University Press, 1983, s. 93, not 6 (Bu yayına ilişkin referans kitabın Türkçe çevirisinde bulunmamaktadır).
- 72 Görüldüğü kadarı ile sözde Patrikhane İstatistikleri’ni hazırlayan her kimse, Vital Cuinet’in tanınmış çalışmasını (La Turquie d’Asie [Asya/Türkiyesi], 4 cilt, Paris, 1890-94) başlangıç noktası olarak almış ve uygun gördüğü şekilde her etnik grubun nüfusuna eklemeler, yahut çıkarmalar yapmıştır. Sonra da bu yaptıklarını, Rum Patrikhane

İstatistikleri olarak ileri sürmüştür. Bu şekilde, Patrikhane tarafından ortaya konulmuş olduğu öne sürülen rakamları desteklemeyi ve Osmanlı resmî istatistiklerinin düzmece olduklarını iddia etmeyi amaçlamıştır (McCarthy, Müslümanlar ve Azınlıklar, s. 96-97).

73 Karpaz, Ottoman Population 1830- 1914: Demographic and Social Characteristics, s. 47.

74 Venizelos, Birinci Dünya Savaşı'nın ardından yapılan Barış Konferansı sırasında, Osmanlı İmparatorluğu sınırları içerisinde yaşayan Rumlar'ın sayısı ile ilgili iddialarına destek sağlamak için sözde Patrikhane İstatistikleri'ni kullanmıştır. F. O. Documents on British Foreign Policy (İngiliz Dış Politikasına İlişkin İngiltere Dışişleri Bakanlığı Belgeleri), 1919- 1939, seri 1, cilt. VIII, s. 64-65, McCarthy tarafından aktarılmıştır (McCarthy, Müslümanlar ve Azınlıklar, s. 96), ayrıca bakınız. Shaw, From Empire to Republic: the Turkish War of National Liberation, 1918-1923, s. 395-396.

Sevr görüşmelerine katılan Osmanlı Heyeti'nin başkanı, 17 Haziran 1919 tarihinde Yüksek Kurul (Supreme Council) önünde yaptığı konuşma sırasında nüfus meselesine doğrudan herhangi bir değinmede bulunmamıştır. Bununla birlikte, 23 Haziran günü Trakya'daki sınır meselesi ile ilgili olarak Yüksek Kurul'a sunulan bir muhtıra, batı Trakya dâhil olmak üzere Edirne Vilayeti'nin kuzeyinde ve batısında çoğunlukla Türk nüfusun yaşadığı belirtilmiştir (Shaw, From Empire to Republic, v. II s. 416, 419). Londra Konferansı sırasında da nüfus sorunu Türk milliyetçi heyeti tarafından, Rum işgali altında bulunan Batı Anadolu'da Türkler'in ezici çoğunluğa sahip olduklarını kanıtlamak için gündeme getirilmiştir. 24 Şubat 1921 tarihinde aynı heyet, tanınmış bir Fransız otoritesi olan M. Puymet tarafından 1896 yılında Osmanlı Devlet Borçları'nın tahsili amacına yönelik olarak derlenmiş bulunan ve Fransa tarafından resmi bir belge olarak basılmış kitap-taki (Yellow Book) rakamları aktarmıştır. Puymet'in Aydın için vermiş olduğu rakamlar 1,296,595 Müslüman'a (Türk) karşılık 230,711 Rum'dur. (Shaw, From Empire to Republic , v. III, part 1, s. 1233-1234).

75 1923 yılının son aylarında mülteciler arasındaki ölüm oranı yüzde 45'tir (Pentzopoulos, The Balkan Exchange of Minorities and Its Impact on Greece, s. 98). Mülteciler arasındaki bu yüksek ölüm oranı, Denizli'nin Honaz İlçesi'nden bir Türk tarafından hayatta kalmış olan mültecilerle yapılan röportajda da doğrulanmıştır. Söz konusu röportajı yapan kişi, babasının Rum komşusunun ailesine ait izleri bulabilmek için 1990'ların başlarında Yunanistan'daki tüm mülteci yerleşim alanlarını dolaşmıştır; bakınız, Yalçın (Emanet Çeyiz, passim).

- 76 Pentzopoulos, *The Balkan Exchange of Minorities and Its Impact on Greece*, s. 98- 99.
- 77 İUM: İstatistik Umum Müdürlüğü, 28 Teşrinievvel 1927 Umumi Nüfus Tahriri, Fasikül I, Mufassal Neticeler İcmal Tablolari, Hüsnütabiat Matbaası, İstanbul 1929, s. LX.
- 78 Charles B. Eddy, *Greece and the Greek Refugees (Yunanistan ve Rum Mülteciler)* London : George Allen and Unwin Ltd., 1931, s. 52, 248; Pentzopoulos tarafından aktarılmıştır (Pentzopoulos, *The Balkan Exchange of Minorities and Its Impact on Greece*, s. 98).
- 79 Pentzopoulos, *The Balkan Exchange of Minorities and Its Impact on Greece*, s. 99.
- 80 İki savaş boyunca, Anadolu ve Trakya'da yaşayan Rumlar yalnız çatışmalarda değil, aynı zamanda zorunlu göçler sırasında da yaşamlarını yitirmişlerdir. Birinci Dünya savaşı sırasında toplam 418 bin Rum'un göç ettirildiği, ve bu göçlerin 1919 ve 1920 yıllarında da devam ettiği öne sürülmektedir (Pentzopoulos, *The Balkan Exchange of Minorities and Its Impact on Greece*, s. 57). Ladas, zorunlu olarak Anadolu'nun içlerine göçettirilenlerin sayısının 50 bin olduğunu belirtmektedir (Ladas, S. P., *The Exchange of Minorities: Bulgaria, Greece and Turkey*, The Macmillan Co. , New York 1932, s. 21). Bu rakamların doğru olup olmadıklarının, Osmanlı arşivlerinde bulunan belgeler aracılığı ile kontrol edilmesine ihtiyaç vardır. Bununla birlikte, zorunlu göçlerin yaşandığına ve bu göçler sırasında bir kısım insanların hayatlarını kaybettiklerine şüphe yoktur. Bu şekilde zorunlu göçte tabi tutulandan birinin yaşadıkları, Dido Sotiriyu'nun yazmış olduğu *Benden Selam Söyle Anadolu'ya* adlı romanda, etkileyici bir biçimde anlatılmaktadır.
- 81 Shaw and Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, c. II, s. 251-252.
- 82 Uras, *The Armenians in History and the Armenian Question*, s. 353- 365.
- 83 Karpat, *Ottoman Population Records and the Census of 1881/82-1893*, s. 257.
- 84 McCarthy, *Müslümanlar ve Azınlıklar*, s. 66.
- 85 Karpat, *Ottoman Population 1830- 1914: Demographic and Social Characteristics*, s. 51- 54.
- 86 Uras, *The Armenians in History and the Armenian Question*, s. 975.
- 87 Uras, *The Armenians in History and the Armenian Question*, s. 983.
- 88 Bkz. Tablo IV.
- 89 McCarthy, Justin, *Müslümanlar ve Azınlıklar*, s. 56-59.

- 90 Karpāt (Karpāt, Ottoman Population 1830- 1914: Demographic and Social Characteristics, s. 170- 87); McCarthy (McCarthy, Müslümanlar ve Azınlıklar, s. 46, 55); Kirakossian (Kirakossian, The Armenian Genocides, s. 261- 262).
- 91 Nüfus sayımında belirlenen nüfus ve idari birim bazında yaşa göre dağılım için bkz. Gürān, Osmanlı Devleti'nin İlk İstatistik Yıllığı, Tarihi İstatistikler Dizisi, c. V, 23-30; model yaş dağılımı için bkz. Coale and Demeny, Regional Model Life Tables and Stable Populations, s. 524-525, 622.
- 92 İdari birim bazında nüfus için bkz. Karpāt, Ottoman Population 1830-1914: Demographic and Social Characteristics, s. 170-189; model yaş dağılımı için bkz. Coale and Demeny, Regional Model Life Tables and Stable Populations, s.524-525, 622.

III. Türkiye'de Kalan Ermeni Nüfus

Prof. Dr. Muammer DEMİREL

-
- 1 Justin McCarthy, Muslims and Minorities: The Populatoin of Ottoman Anatolia and the End of the Empire, New York, London 1983, s.50. Bu eser Türkçe'ye çevrilerek yayınlanmıştır.
- 2 McCarthy, Muslims and Minorities, s.55.
- 3 McCarthy, Muslims and Minorities, s.102-104.
- 4 Arşavir Şiracıyan, Bir Ermeni Teröristin İtirafları, Çeviren Kadri Mustafa Orağlı, İstanbul 1997, s.54-61.
- 5 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), DH.ŞFR., 63/37; 63/137.
- 6 BOA, DH.ŞFR., 55/59.
- 7 Kılıç, Davut, "1915 Sevk ve İskan Edilmeyen Ermeniler", Bilim ve Aklın Aydınlığında Eğitim Dergisi, Sayı 38 (Nisan 2003).
- 8 Yalman, Ahmet Emin, Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim (1888-1922), C. 1, Yayına Hazırlayan: Erol Şadi Erdiñç, İstanbul, 1997, s.400; Levon Panos Dabağyan, SultanAbdülhamid Han ve Ermeni Meselesi, İstanbul 2001, s.158.
- 9 Sarkis Çerkezıyan, Dünya Hepimize Yeter, İstanbul 2003, s.71-72.
- 10 Yalman, Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim, s.400.
- 11 BOA, DH.ŞFR., No.54/100, Dahiliye Nezareti'nden Van, Trabzon, Erzurum, Bitlis, Ma'müretü'l-aziz, Diyarbekir ve Sivas valileri ile Canık Mutasarıfına ismen şifreli olarak 22 Haziran 1915 (9 Haziran 1331) tarihinde gönderilmiştir.

- 12 BOA, DH.ŞFR., No.54/254.
- 13 Genelkurmay ATASE Arşivi, K.2835, D.127, F.1/19.
- 14 Yalman, Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim, s.400.
- 15 BOA, DH.ŞFR., No.63/50, Dahiliye Nazırı Talat Paşa, 19 Nisan 1916 (6 Nisan 1332) tarihinde Erzurum ve Bitlis valilerine gönderdiği şifreli telgrafta, “Vilâyet dahilinde sevk edilmeyerek kalmış olan Ermenilerin ordunun geri çekildiği esnada ne olduklarının iş’arı (bildirilmesi)”ni istemişti.
- 16 FO, 371/2768, No.52366.
- 17 BOA, DH.ŞFR., No.54/284, Talat Paşa imzası ile 4 Temmuz 1915 (21 Haziran 1331) tarihinde Trabzon, Sivas, Diyarbakır ve Ma’mûretü’l-azîz vilayetleri ile Canik Mutasarrıflığı’na gönderilen şifrede “İhrac olunacak Ermenilerden komitecilerle hükümetce muzîr tanınmış eşhasın aileleriyle birlikte teb’idleri (uzaklaştırılmaları) ve kendi işleriyle meşgul tüccar ve esnafın vilâyet/livâ dahilinde kasabaları tebdil edilmek (değiştirilmek) üzere alıkonulması münasib görüldüğünden ba’dema (bundan sonra) o suretle hareket olunsun.” Talimatı verilmiştir.
- 18 BOA, DH.ŞFR., No.55/48, 17 Ağustos 1915 (4 Ağustos 1331) Dahiliye Nezareti’nden Adana, Ankara, Aydın, Beyrut, Halep, Hüdavendigâr, Suriye, Konya, İzmit, Zor, Karesi, Kuds-i Şerif, Karahisar-i Sahib, Eskişehir, Niğde ve Kütahya Mutasarrıflıkları’na.
- 19 BOA, DH.ŞFR., No.55/42, 17 Ağustos 1915 (4 Ağustos 1331) Dahiliye Nezareti’nden Sivas Vilayeti’ne.
- 20 BOA, DH.ŞFR., No.55/43, 17 Ağustos 1915 (4 Ağustos 1331) Dahiliye Nezareti’nden Adana Vilayeti’ne. BOA, DH.ŞFR., No.55/49, aynı tarih Dahiliye Nezareti’nden Hüdavendigâr Vilayeti’ne.
- 21 BOA, DH.ŞFR., No.56/27, 15 Eylül 1915 (2 Eylül 1331) Dahiliye Nezareti’nden Adana Vilayeti’ne.
- 22 BOA, DH.ŞFR., No.62/21, Talat Paşa imzası ile 15 Mart 1916 (2 Mart 1332) tarihinde Edirne, Adana, Ankara, Aydın, Hüdavendigâr, Sivas, Kastamonu ve Konya vilayetleri ile İzmit, Bolu, Canik, Karesi, Kütahya, Niğde, Eskişehir ve Maraş mutasarrıflıklarına çıkarılan şifreli tamimde şöyle denilmektedir: “Görülen lüzüm ve icab-ı idarî ve askeriye binâen ba’demâ Ermeni sevkياتının ta’tili takarrur ettiğiinden şimdîye kadar çıkarılanlardan başka artık hiç bir sebep ve vesile ile Ermeni ihrac olunmaması ta’mimen tebliğ olunur.”
- 23 BOA, DH.ŞFR., No.63/142, 30 Nisan 1916 (17 Nisan 1332) Talat Paşadan Harbiye Nazırı Enver Paşa ve Adana, Erzurum, Edirne, Halep, Hüdavendigâr, Sivas, Diyarbakır, Mamûretülaziz, Konya, Kastamonu,

- Trabzon Vilayetleri ile İzmit, Canik, Eskişehir, Karahisar-ı Sahib, Maraş, Urfa, Kayseri ve Niğde mutasarrıflıklarına.
- 24 BOA, HR.Mü, 43/34.
- 25 Çerkezyan, Dünya Hepimize Yeter, s.54.
- 26 Çerkezyan, Dünya Hepimize Yeter, s.69.
- 27 Şiraciyen, Bir Ermeni Teröristin İtirafı, s.61.
- 28 FO,371/4172, No.10449.
- 29 Umumi Nüfus Tahriri (Türkiye Cumhuriyeti Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü 28 Teşrinievvel 1927), Fasikül: I-2, Ankara 1929, s.XLVIII-LX, LXII-LXXIV.
- 30 McCarthy, Muslims and Minorities, s.123.
- 31 McCarthy, Muslims and Minorities, s.141.
- 32 McCarthy, Muslims and Minorities, s.145.146.

IV. Osmanlı Ermenilerine Yönelik Misyoner Faaliyetleri

Doç. Dr. Davut KILIÇ

- 1 Yavuz Ercan, "Türkiye'de XV. ve XVI. Yüzyıllarda Gayrimüslimlerin Hukuki, İçtimai ve İktisadi Durumu", Belleten, S.188, Ekim 1983, Ankara 1984, s.1128.
- 2 Rh. Yervant Gomidas Çark, Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler (1453-1953), İstanbul 1953, s.27 vd.
- 3 Bu konuda geniş bilgi için bkz. Davut Kılıç, Tarihten Günümüze İstanbul Ermeni Patrikhanesi, Ankara 2008, s.43 vd.
- 4 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi III/II. Kısım, Ankara 1988, s.136; Dündar Aydın, "Ermeni Meselesinin Ortaya çıkmasında Fransa'nın Rolü", Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu ile İlişkileri Sempozyumu, Ankara 1985, s.287.
- 5 İsmail Soysal, Fransız İhtilali ve Türk-Fransız Diploması Münasebetleri (1789-1802), Ankara 1964, s.5 vd.
- 6 Geniş bilgi için Bkz. Gülnihal Bozkurt, Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914), Ankara 1989, s.33 vd.
- 7 Raif Karadağ, Şark Meselesi, İstanbul trsz., s.60 vd.
- 8 1581 tarihli bir Fransız belgesinde; Osmanlı devlet'inin nasıl yok edilmesi hakkında bilgiler bulunmakta ve devlet içindeki azınlıkların sadakatleri vurgulandıktan sonra eğer Doğu'da İran, Batı'da İspanya ve Avusturya, içerden de azınlıklar birlikte harekete geçtikleri takdirde Osmanlı devletinin kısa zamanda yok olacağı belirtilmektedir.

- Bkz., Erdal İlter, Ermeni Meselesinin Perspektifi ve Zeytin İsyancıları (1780-1880), Ankara 1988, s.86 vd. Bir başka projede, yirmi iki sene İstanbul'da kalan Fransa'nın İstanbul Büyükelçisi De Breves, 1615'te Fransa'ya döndüğünde Osmanlı devletini yıkıp yok etmenin emin çareleri adıyla uzun bir rapor kaleme aldı. Bu raporda; Osmanlı devletiyle savaşa girildiğinde Hıristiyan Arnavutları, Mora'daki Rumları, Eflak ve Boğdan ahalisini isyan ettirmek, devşirmelere ana ve babalarının dinini hatırlatarak ve iyi mevkiler vererek Hıristiyanlar tarafına çekmek, İran Şahını aynı zamanda harbe teşvik etmek, Mısır'daki Kıptileri Lübnan'daki Marunileri ve Fransızların ahfadı olan Dürzileri isyan ettirmek, Anadolu'daki Ermeni, Rum ve Gürcüleri ayaklandırmak suretiyle hem Osmanlı devletinin başına harple birlikte gailerle açmak hem de Eflak, Boğdan, Mısır gibi memleketlerin zahiresinden Osmanlıları mahrum etmenin mümkün olduğunu belirttikten sonra harpten evvel Hıristiyan hükümdarlarının aralarında Osmanlı toprakları için bir paylaşma planı hazırlamaları lüzumunu da belirtir. Bkz. Settari F. İksel, "XVII. Asırda Osmanlı İmparatorluğunu Yıkma ve Yok Etme Teşebbüsleri", Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, S. 58, Temmuz 1972, s.22.
- 9 Cengiz Kürşad, "Ermeni Terörü", Ottaman Archives Yıldız Collection The Armenian Question I, Nşr. Tarihi Araştırmalar ve Dokümantasyon Merkezleri Kurma ve Geliştirme Vakfı, İstanbul 1989, s.8 vd.
  - 10 Nurettin Polvan, Türkiye'de Yabancı Öğretim I, İstanbul 1952, s.94.
  - 11 Fransa Büyükelçisi De Salignac, Beyoğlunda Latin mahallesinde bir ev kiralarak Fransa'dan gelen Cizvit papazları oraya yerleştirdi. Yine Büyükelçinin yardımı ile kiralanan eve çok yakın olan St. Sebastien Kilisesi de Cizvitlere verildi. Böylece Cizvitler 1609 Eylülünde burada ilk ayinlerini yaptı ve kiralanan evde okullarını açtılar. Bu başarılarından dolayı Fransa kralı IV. Henri bunlara on misyonerlik kadro ödeneği bağladı. Bkz. Polvan, Yabancı Öğretim, s.81.
  - 12 Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi III/II. Kısım, s.119.
  - 13 Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi III/II. Kısım, s.120.
  - 14 İlnur Polat Haydaroğlu, Osmanlı İmparatorluğunda Yabancı Okullar, Ankara 1993, s.12.
  - 15 M. Hidayet Vahapoğlu, Osmanlıdan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları, Ankara 1992, s.28.
  - 16 Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi III/II. Kısım, s.137; XIV. Lui döneminde Fransız elçilerin, Osmanlı devletine tâbi Hıristiyanları Katolik yapma gayretine girişmeleri, tahrik etmek suretiyle çevirdikleri siyasi entrikaları ve casusluk peşinde koşmaları, Osmanlı-Fransız münasebetlerini gerginleştirdi. Bkz. Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi III/II. Kısım, s.208.

- 17 Fransa'nın, Osmanlı devletiyle dost geçinerek Şark siyaset ve ticaretinde haiz olduğu birinci mevkii muhafaza etmek, ticaret sahasını tahdit ettirmemek, Osmanlı saltanatının nüfuz ve hududunu daraltmamağa çalışmak, Şark siyasetinde esas teşkil etmekteydi. Bkz. Yusuf Akçura, Osmanlı devletinin Dağılma Devri, Ankara 1988, s.52. Fransız sefiri Marguis De Bonnac, İstanbul'dan XIV. Lui'ye hitaben yazdığı mektubun bir bölümünde Katolik misyonerler vasıtasıyla ulaşmak istedikleri amaçlarını şöyle izah eder: Ermenilerle bizim aramızda olacak ihtilaf-larda son derece lüzum hâsıl olmadıkça Türklere müracaat edilmemelidir. Bizim için tutulacak yegâne yol, Ermeni kiliselerinin yöneticilerini idare ederek hâkimiyetlerine doğrudan müdahale edilmeyeceğini, fiili ve siyasi hiçbir menfaatin meselelerine dâhil olmadığını, Türklerin boyunduruğundan umumi bir kurtuluşa ulaşabilmek için aramızdaki problemleri azaltarak birbirine yaklaştırmaktan ibaret olduğuna ikna etmektir. Bkz. Ahmet Refik, "Türkiye'de Katolik Propagandası", Türk Tarihi Encümeni Mecmuası, No: 5 (82), Sene 14, Eylül 1340, s.269 vd. Nitekim yoğun çalışmalar semeresini vermişti. Antakya Rum Patriği Fransa Kralı XIV. Lui'ye yazdığı mektupta; "bir gün olup da halasımızı (kurtuluşumuzu) Allah'tan ve Zat-ı Haşmetanelerinden bekliyoruz" ifadesini kullanmaktaydı. Bu beklentiye benzer bir şekilde Halep Ermeni Patriği de yine XIV. Lui'ye yazdığı başka bir mektupta uzun methiyelerden sonra; "Ermenistan Fransızların en kudretli bir kralı tarafından kurulacaktır." Şeklinde İfadesiyle ortaya koyar. Bkz. Ahmet Refik, "Türkiye'de Katolik Propagandası", s.259. Kudüs Ermeni Patriğinin bu düşünceye sahip olmasında, Kudüs ve Halep civarındaki Katolik papazların yoğun faaliyetlerinin payı vardır. Bkz. Ali Gümrah, XVII. Yüzyılda Mühimme Defterlerinde Ermenilerle İlgili Hükümler, İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi No: 5094, Basılmamış Lisans Tezi, s.34.
- 18 Vahapoğlu, Azınlık ve Yabancı Okullar, s.28.
- 19 Çark, Ermeniler, s.31 vd; Gregoryen ve Katolik Ermeniler arasındaki çatışmalar için ayrıca bkz. Davut Kılıç, Osmanlı Ermenileri Arasında Dini ve Siyasi Mücadeleler, Ankara 2006, s.111 vd.
- 20 Ahmet Refik, "Türkiye'de Katolik Propagandası", s.262.
- 21 Ahmet Refik, "Osmanlı İmparatorluğunda Fener Patrikhanesi ve Bulgar Kilisesi", Türk Tarihi Encümeni Mecmuası, No:8 (85), Sene 15, 1 Mart 1341, s.76.
- 22 Cezmi Yurtsever, Ermeni Terörünün Merkezi Kilikya Kilisesi, İstanbul 1983, s.236.
- 23 Esat Uras, Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi, İstanbul 1987, s.151.

- 24 Recep Şahin, Tarih Boyunca Türk İdarelerinde Ermeni Politikaları, İstanbul 1988, s.97.
- 25 İlter, Zeytun İsyanları, s.88.
- 26 Şahin, Tarih Boyunca, s.102 vd.
- 27 Nejat Göyünç, Osmanlı İdaresinde Ermeniler, İstanbul 1983, s.54.
- 28 Ahmet Refik, “Türkiye’de Katolik Propagandası”, s.272.
- 29 Ahmet Refik, “Türkiye’de Katolik Propagandası”, s.276.
- 30 Kemal Beydilli, II. Mahmud Devri’nde Katolik Ermeni Cemaati ve Kilisesi’nin Tanınması (1830), Nşr. Ş. Tekin, A. Tekin, Harvard Üniversitesi 1995, s.8 vd.
- 31 Beydilli, Katolik Ermeni Cemaati, s.23.
- 32 Yves Ternon, Ermeni Tabusu, Nşr. E. Oğuz, İstanbul 1993, s.54.
- 33 Bkz. Fransa Büyükelçiliğinden Reisülküttab’a (28 Şubat1830) Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Hattı Humayun, Dosya no: 51994, Karton no: 228/61; 43280-C.
- 34 Beydilli, Katolik Ermeni Cemaati, s.24; Doğu Anadolu’nun Rus işgaline uğradığı dönemde, bölgedeki Gregoryen Ermeniler Osmanlı devletine karşı Rus işgal kuvvetleriyle açık bir şekilde işbirliği ve ihanet içine girmişti. Bu durum Katolik Ermenilerin muhtemel Osmanlı-Rus savaşında devletin en sadık tebaası olacaklarına dair yaptıkları propagandaları haklı çıkardı. Bu gelişme ise Babıâli’nin Katolik Ermenilerin meselelerinin çözülmesinde samimi olarak eğilme azmini takviye etti. bkz. Beydilli, Katolik Ermeni Cemaati, s.30.
- 35 Beydilli, Katolik Ermeni Cemaati, s.26.
- 36 Abdullah Yaman, Ermeni Meselesi ve Türkiye, İstanbul 1973, s.39; Bayram Kodaman, “Ermeni Meselesinin Doğuş Sebepleri”, Türk Kültürü, S. 219, Mart-Nisan 1981, s.243.
- 37 Eugene Morel, Türkiye ve Reformları, Nşr. S. Belli, İstanbul 1984, s.86.
- 38 Bkz. Mehlika Aktok Kaşgarlı, “Ortaçağ Ermeni Tarihi Kritiği”, Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu ile İlişkileri Sempozyumu, Ankara 1985, s.326.
- 39 Kaşgarlı, “Ortaçağ Ermeni”, s.327.
- 40 Mehmet Saray, “Başlangıçtan Petro’ya Kadar Türk-Rus Münasebetlerine Genel Bir Bakış”, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, İstanbul 1994, s.22
- 41 Kazım Karabekir, Ermeni Dosyası, Nşr. F. Özerengin, İstanbul 1994, s.125 vd.

- 42 Ruslar, Hıristiyanlığı Bizanslı papazlardan öğrenmelerinden dolayı İstanbul Rusların yanında Ortodoksluk mezhebinden kaynaklanan en mukaddes şehir olarak anılmış ve hürmet görmüştür. Bkz. Karadağ, Şark Meselesi, s.84.
- 43 Reşat Sagay, XIX. ve XX. Yüzyıllarda Büyük Devletlerin Yayılma Siyasetleri ve Milletlerarası Önemli Meseleler, İstanbul 1972, s.71.
- 44 Karabekir, Ermeni Dosyası, s.116 vd.
- 45 Karabekir, Ermeni Dosyası, s.120 vd.
- 46 Karadağ, Şark Meselesi, s.96 vd; Antlaşma metni için bkz. Mustafa Nuri Paşa, Netayic ÜI-Vukuat III-IV, Nşr. N. Çağtay, Ankara 1992, s.73 vd.
- 47 Recep Şahin, "Tarih Boyunca Türk Devletlerinin Ermeni Politikaları", Türk Tarihinde Ermeniler Sempozyumu, İzmir 1983, s.109.
- 48 Bu antlaşmanın özelliği, aslında zımnilerle ilgili hiç bir hüküm taşımadır. Ancak, Rus Çarı II. Alexender, Paris konferansında bu antlaşmadan hareketle Osmanlı Ortodoks tebaası üzerinde 7. ve 14. maddelere dayanarak hak iddia etmek istedi. Bu konuda daha geniş bilgi ve maddeler için Bkz. Bozkurt, Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşları, s.36 vd; Reşat Ekrem, Osmanlı Muahadeleri ve Kapitülasyonlar (1300-1920), İstanbul 1934, s.103.
- 49 Şahin, Tarih Boyunca, s.100 vd.
- 50 Dokuz Soru ve Cevapta Ermeni Sorunu, Dış Politika Enstitüsü Yay., Ankara 1989, s.11.
- 51 Niyazi Ahmet Banoğlu, Ermeni'nin Ermeni'ye Zulmü, Ankara 1976, s.85.
- 52 Şahin, Tarih Boyunca, s.107.
- 53 Kemal Beydilli, "1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler", Türk Tarihi Belgeleri Dergisi XIII, S. 17'den (Ayrı basım), Ankara 1988, s.372 vd; Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. C. F. Neumann, Geschichte der Übersiedlung von Vierzigtausend Armeniern, welche im Jahre 1828 aus der persischen Provinz Adarbaidshan nach Russland auswanderten, Leipzig 1834.
- 54 Bu konuda geniş bilgi için bkz. Davut Kılıç, "Ermenistan'ın Kuruluşunda Çarlık Rusya'nın Rolü", Ermeni Araştırmaları, III/XI, Sonbahar 2003, s.67-83.
- 55 Bu konuda geniş bilgi için bkz. Davut Kılıç, "Rusya'nın Doğu Anadolu Siyasetinde Eçmiyazın Kilisesi'nin Rolü (1828-1915)", Ermeni Araştırmaları, S. 2, Haziran-Temmuz-Ağustos 2001, s.49-64.
- 56 Şahin, Tarih Boyunca, s.130.

- 57 Azmi Süslü vd, Türk Tarihinde Ermeniler, Ankara 1995, s.120.
- 58 Atıf Erçikan, Tarihte Türk-Ermeni Münasebetleri, Ankara 1949, s.6.
- 59 Çark, Ermeniler, s.256.
- 60 Ahmet Cevdet Paşa, Tezakir (21-39), Nşr. C. Baysun, Ankara 1991, s.236.
- 61 Dokuz Soru, s.11.
- 62 Bozkurt, Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşı, s.182.
- 63 Bu konuda geniş bilgi için bkz. Davut Kılıç, "Rusya'nın Eçmiyazın Katoğikosluğuna Nüfuzu ve İstanbul Ermeni Patrikhanesine Tesiri", Erdem XII/36, Mayıs 2000, s.973-988.
- 64 Şahin, Tarih Boyunca, s.164; Mehmet Hocaoğlu, Arşiv Vesikalarıyla Ermeni Mezalimi ve Ermeniler, İstanbul 1976, s.26.
- 65 Ruslar Katoğikos Ohannes zamanında Ermenilerin dinî ve kültür hayatını sınırlayan bir kanun çıkarmışlardı. Bu kanuna Pologenia kanunu denmiştir. Kanunu Tiflis Ermeni Okulu müdürü Azkin ile Ermeni piskoposu Serop hazırladı. Son şeklini de Kafkasya umum valisi Rozin ve Katogikos Ohannes ile General Taskeviç'den Kurulu heyet verdi. Bkz. Hocaoğlu, Arşiv Vesikaları, s.73; Uras, Tarihte Ermeniler, s.172.
- 66 Bozkurt, Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşları, s.182.
- 67 Çark, Ermeniler, s.256 vd.
- 68 Süslü, Türk Tarihinde Ermeniler, s.120; Fransa'nın Katolikleri savunması gibi adı geçen antlaşmaya dayanarak Ortodoks Milleti üzerinde himaye hakkı iddia eden Rusya'yı, ileriki tarihlerde Protestanları savunmak amacıyla İngiltere ve Amerika izleyecekti. Böylece Ermeni meselesi milletlerarası bir görünüm arz etme yoluna girmiş olacaktı. Bkz. Bozkurt, Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşları, s.11.
- 69 Mesela; 7 Mart 1855 tarihli Hariciye Nezaretinden, Amasya Mutasarrıflığına gönderilen emirnamede; Sergi Sofya isimli Ermeni kızın Gregoryen mezhebini terk ederek, Rum (Ortodoks) mezhebine geçmesinden dolayı, babası ve annesinin rızası olmadığı bildirilmekteydi. Yapılan başvurunun araştırılarak, kızın buluş çağını geçmiş olması halinde Osmanlı mevzuatına göre mezhep değişikliğine engel olunmayacağı, yapılan araştırma neticesinde kızın isteği görüldüğü takdirde, Rum mezhebine geçmesine karşı konulmayacağı, mezhep değişikliği zorla vuku bulmuş ise o zaman da kızın Gregoryen mezhebinde kalması gerekeceğini belirtmekteydi. Bkz. BOA, HNA, Endikatör: M.T, İç no: 1, Karton no: 4.] Yine aynı şekilde Hariciye Nezaretinden Diyarbakır valisine yazılan talimatnamede; Diyarbakır ahalisinden ve Ermeni milletinden bazılarının Rum mezhebine geçmiş olmalarından dolayı nüfus

- kayıtlarının düzeltilmesi için ayrıldıkları millet defterlerinden kayıtlarının silinerek, Rum milleti defterine kayıt edilmelerini Rum Patriği tarafından istendiği, bu konuda hiç müşkülât çıkarılmadan gereğinin yapılması talimatı verilmekteydi. Bkz. BOA, HNA, Endikatör: M.T, İç no: 32, Karton no: 48.
- 70 M. Kemal Öke, Ermeni Sorunu (1914-1923), Ankara 1991, s.72.
- 71 Karadağ, Şark Meselesi, s.83.
- 72 Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi III/II. Kısım, s.116 vd.
- 73 Büyük Dinler ve Mezhepler Ansiklopedisi, İstanbul 1964, s.220.
- 74 Bilal Eryılmaz, Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi, İstanbul 1990, s.70.
- 75 Bilal Şimşir, “Ermeni Propagandasının Amerika Boyutu Üzerine”, Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu ile İlişkileri Sempozyumu, Ankara 1985, s.92.
- 76 Şimşir, “Amerikan Boyutu”, s.84.
- 77 Eryılmaz, Gayrimüslim Tebaa, s.71.
- 78 Şimşir, “Amerikan Boyutu”, s.94.
- 79 Halil, Türkiye'nin Siyasi Tarihinde Ermeniler ve Ermeni Olayları, İstanbul 1992, s. 83.
- 80 Fahir H. Armaoğlu, Siyasi Tarih, Ankara 1964, s.289; Protestan misyonerler, İstanbul'da İncil propagandası yapmak için Bible House (İncil Evi)'un bir şubesini açarak Şark dillerinde yayın yapmak üzere bir matbaa kurdu. Bundan sonra Protestanlık Ermeni toplumu içerisinde yavaş yavaş yayılmaya başladı. İngiltere'nin desteği ile misyonerlik faaliyetleri sürekli arttı. Yine bu dönemde Bebekte Amerikan misyoneri Dr. Hamlin'in kurmuş olduğu Koleje de pek çok Ermeni öğrenci yerleştirildi. İngilizceyi öğrenen Ermeni öğrenciler Protestanlık için daha uygun hale geliyorlardı. Bkz. Türkler-Ermeniler ve Avrupa, Nşr. Bayram Kodaman, Ankara 1994, s.20.
- 81 Şahin, Tarih Boyunca, s.161.
- 82 Ternon, Ermeni Tabusu, s.55.
- 83 Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi VIII, Ankara 1988, s.128 vd; Yüzyılın başlarında İngiltere'nin Hindistan'a yerleşmeye başlamış olması, Hindistan'da ve Hindistan yollarında iki emperyalist devlet olan Fransa ve İngiltere'yi birbirine hasım etti. O dönemde Akdeniz'de en itibarlı devlet olan Fransa, İngiltere'nin Akdeniz ve doğu ticaretinden faydalanmasından rahatsız oldu. Çünkü Şark milletleri ile yapılan ticaretin hemen hepsi Fransa'nın elindeydi. Bu yüzden İngiltere, Akdeniz'in

hâkimi olmak, Hindistan'da kurduğu hâkimiyeti devam ettirmek, ticari bakımdan yeraltı ve yer üstü zengin kaynaklara sahip olan müstemlekesini korumak için Akdeniz de hâkim olan Fransa'yı hem siyasi hem de ticari olarak bu konumundan uzaklaştırmak istiyordu. İngiltere ve Fransa bu bölgede menfaatlerini korumak için bir kaç defa harp etmek zorunda kaldılar. Yapılan savaşlarda genelde Fransa mağlup oldu. Savaşlardan birinde Fransa, müstemlekesi olan Hindistan'ı tamamen İngiltere'ye kaptırdı. Bu savaştan sonra Fransa, yavaş yavaş Akdeniz'deki üstünlüğünü de kaybetti. Bkz. Karadağ, Şark Meselesi, s.99 vd. İngiltere'nin Hindistan'da kalabilmesi için Hindistan'a giden kara ve deniz yollarına hâkim olması gerekmektedir. Başka bir ifadeyle Akdeniz hatta Akdeniz'in doğu havzası, Akdeniz'in diğer denizlere bağlandığı noktaları, ticaret gemilerinin uğramaya mecbur oldukları limanları İngilizler, İmparatorluk menfaatleri için ellerinde bulundurmaları icap ediyordu. Cebelitarık, Malta, Mısır, Arabistan, Süveyş Kanalı, Kıbrıs, Irak ya tamamen İngilizlerin olmalı ya da İngiliz ticaret İmparatorluğuna zarar vermeyecek kadar zayıf ve İngiltere'nin arzularına tâbi bir veya bir kaç devletin elinde olmalıydı. Bu durum İngiltere'nin şark siyasetinde değişmeyen bir prensip ve İngiliz dış siyasetinin en mühim düsturlarından sayıldığından bkz. Karadağ, Şark Meselesi, s.103 vd. Londra hükümeti, İngiltere ile Hindistan arasında seri irtibatlar tesis etmenin kati lüzumunu hissediyordu. Bkz. J. Pichon, Cihan Harbi, s.41. Dolayısıyla Rusya'nın Akdeniz'e inmesini bir sur gibi engelleyen Osmanlı devlet'inin devamını ve boğazların kapalı kalması politikasını savunmaya başladı. Bkz. Cevdet Küçük, "Şark Meselesi Hakkında Önemli Bir Vesika", Türk Dünyası, S. XXXII, Mart 1979, İsmail Hakkı Uzunçarşılı Hatıra Sayısından, (Ayrı Basım), İstanbul 1979, s.610.

- 84 Bu konuda geniş bilgi için bkz. Davut Kılıç, "XIX. Asırda İngiltere'nin Ortadoğu Politikasının Ermenilere Yansımaları", Türk Dünyası Araştırmaları, S. 131, Nisan 2001, s.31-40.
- 85 Çark, Ermeniler, s.109.
- 86 İlder, Zeytun İşyanları, s.46.
- 87 İhsan Sakarya, Belgelerle Ermeni Sorunu, Ankara 1984, s.25.
- 88 Şahin, Tarih Boyunca, s.163; Kürşad, "Ermeni Terörü", s.9.
- 89 Mitat Sertoğlu, "Ermeni Meselesinin Doğuşu", Belgelerle Türk Tarih Dergisi, S. 4, Ocak 1968, s.23; Islahat Fermanının (1856) getirdiği vicedan özgürlüğü ilkesi, dış güçlerin misyonerler vasıtasıyla mezhep değiştirmeye yönelik faaliyetlerini hızlandırdı. Bu gelişme de en çok Ermeni toplumunu etkiledi. Bkz. İlder, Zeytun İşyanları, s.45; Karal, Osmanlı Tarihi VIII, s.128 vd.

- 90 Şimşir, “Amerikan Boyutu”, s.93.
- 91 Uygur Kocabaşoğlu, “Doğu Sorunu Doğu Sorunu Çerçevesinde Amerikan Misyon Faaliyetleri”, Tarihi Gelişmeler İçinde Türkiye’nin Sorunları Sempozyumu’ndan (Ayrı Basım), Ankara 1992, s.68.
- 92 Şeçil Akgün, “Kendi Kaynaklarından Amerikan Misyonerlerin Türk Sosyal Yaşamına Etkisi 1820-1914”, X. Türk Tarih Kongresi V, Ankara 1994, s.2127.
- 93 Hariciye Nezaretinden İzmir Kaymakamlığına (13 Temmuz 1857), BOA, HNA, Endikatör: M.T, Karton no: 30.
- 94 Şimşir, “Amerikan Boyutu”, s.95; İstanbul büyükelçisi Layard Kont Derby’e gönderdiği 25 Mart 1878 tarihli raporda İngiliz politikasını şöyle özetler; Fransa, İngiltere’nin maksadına aykırı olarak Türkiye’deki politikasını yürütmek için Ermenileri Katolikliğe sevk etmektedir. Ermeni Kilisesiyle Anglosakson kiliselerinin birliğine hiç bir engel yoktur. Böylece Anglosakson Kilisesi Türkiye’de Ermeniler için okul vb. gibi tesisler kurarak, bu halkın iyileşmesi ve gelişmesine yardım ettiği gibi İngiliz nüfuzunun pekiştirilmesine de yardım etmiş olur. Sonuçta İngiliz himayesi altında sanat ve sanayide gelişeceklerini Ermenilerin de umut ettiklerini belirtir. Bkz., British Documents... I, s.165.
- 95 İstanbul Büyükelçisi Henry Layard’ın, Salisbury’e gönderdiği 13 Nisan 1880 tarihli raporda; son yirmi sekiz yıldır Amerikan misyonerlerinin gösterdikleri çabaların sonucunda Protestanların her ne kadar sayı olarak az iseler de, toplum olarak öteki Hıristiyan mezheplerden daha iyi eğitildiklerini belirtir. Diğer taraftan Gregoryen Ermeniler toplum olarak bilgisiz, yoksul, batıl inançları olan ancak diğer mezheplerden daha çok dinlerine bağlı kimseler olduğunu ifade eder. Bkz., British Documents... I, s.712.
- 96 Abdulkadir Yuvalı, “Ermeni İşyanlarında Misyoner Okullarının Rolü”, Yakın Tarihimizde Kars ve Doğu Anadolu Sempozyumu, Ankara 1992, s.208.
- 97 British Documents On Ottoman Armenians (1880-1890) II, Nşr. B. Şimşir), Ankara 1989, s.395.
- 98 Şimşir, “Amerikan Boyutu”, s.99.
- 99 Haydaroğlu, Yabancı Okullar, s.9.
- 100 Haydaroğlu, Yabancı Okullar, s.14.
- 101 Meydan Larousse VIII, “Misyon”, s.843.
- 102 Şaban Kuzgun, “Misyonerlik ve Hıristiyan Misyonerliğinin Doğuşu”, Cumhuriyetin 60. Yılına Armağan, Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Kayseri 1983, s.82.

- 103 Mesela; Harput'ta bir Fransız koleji, bir Amerikan koleji ve bir de Alman mektebi (Lise) bulunurken Ayıntab'a yerleşen Amerikan Bord misyonerleri 1831'de kurdukları matbaada bastırdıkları İncilleri özellikle Ermeniler arasında dağıtıyorlardı. 1908 yılına gelindiğinde Ayıntab'da dokuz Türk okuluna karşılık, yirmi azınlık okulu vardı. Bkz. Süslü, Türk Tarihinde Ermeniler, s.123; Azmi Süslü, "Şark Meselesi Fransa ve Ermeniler", Şahinbey Semineri Bildiri Kitabı, Ankara 1988, s.43 ; Yuvalı, "Ermeni İsyancıları", s.208.
- 104 Mehmet Saray, "Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı, Ermeni Meselesini Ortaya Çıkaranlar", XI. Türk Tarih Kongresi V, Ankara 1994, s.1757.
- 105 Salahi R. Sonyel, "Büyük Devletlerin Osmanlı İmparatorluğunu Parçalama çalışmalarında Hıristiyan Azınlıkların Rolü", Belleten, S. 195, Aralık 1985, Ankara 1986, s.651.
- 106 Osmanlı hükümetinin Hıristiyan misyonerlere karşı gösterdiği bu hoş görüyü Wood, Kont Derby'e gönderdiği 27 Kasım 1877 tarihli raporunda şu şekilde ifade eder; "Osmanlı devleti Profesörlerle, öğretmenlerinin bilgili olmalarının yanı sıra politikadan uzak durmaları gibi basit bir şarta bağlanarak özel ve özgür okulların kurulması için müsaade ve yetki vermeleri tam hoşgöründen kaynaklanır. Eğitim konusunda Osmanlı hükümetinin canlandırdığı özgür ruha bundan daha büyük bir delil gösterilemez. Ortodoks, Birleşik Rum, Yakubi, Katolik, Ermeni, Bulgar, Protestan, Maruni, Keldani ve Yahudi gibi toplumların bulunduğu bütün kasaba ve büyük şehirlerde bulunan bu okullardan başka, yerli Hıristiyan toplum liderlerince bir ölçüde kuşku ve kıskançlıkla görülen; Fransisken keşişleri, Lazarist ve Cizvitlerin, İngiliz ve Amerikan misyonerleri, Alman kadın diyakonlarının (hayırseverlerinin) yardımcı hemşireleri ve diğer dinler tarafından Osmanlı devletinin her tarafında kurulmuş bir çok eğitim kurumlarına Türk makamları saygı gösterir ve onları korurlar." Bkz., British Documents... I, s. 126.
- 107 H. Lammens, "Suriye", İA. XI, Eskişehir 1997, s.63.
- 108 Sonyel, "Büyük Devletler", s.652.
- 109 Bayram Kodaman, Sultan II, Abdülhamid'in Doğu Anadolu Politikası, İstanbul 1984, s.25
- 110 Robert Koleji ile Beyrut'ta kurulan Amerikan Protestan Koleji'nin Osmanlı tarihinde oynadıkları rol hemen, hemen aynıdır. Robert Koleji, Bulgar ve Sırp komitacılarına lider yetiştirirken, Beyrut'taki Amerikan Protestan Koleji de Arap milliyetçiliği fikrini geliştirdiği gibi Arap milliyetçilik hareketinin önderlerini yetiştirmiştir. Bkz. M. Hidayet Vahapoğlu, "Yönetim ve Azınlıklara Bakış Açısından Osmanlı Devleti", Erdem VIII, (Türklerde Hoşgörü Özel Sayı I), S. 22, Ankara 1996, s.50.

- 111 Stanford J. Shaw, Ezel Kural Shaw, Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye II, Nşr. M.Harmancı, İstanbul 1983, s.146.
- 112 Osman Ergin, Türk Maarif Tarihi III-IV, İstanbul 1977, s.1034; Ayrıca bkz. Düstur, I. Tertip VI, s. 1456.
- 113 G. Mayewski, Ermenilerin Yaptıkları Katliamlar, Nşr. A. Süslü, Ankara 1986, s.72.
- 114 Yurtsever, Ermeni Terörü, s.238.
- 115 İstatistik Umumi İdaresi, Devlet-i Aliyye-i Osmaniye'nin 1313 Senesine Mahsus İstatistik-i Umumiyesi, Alim Matbaası, İstanbul 1316, s.82.
- 116 Shaw, Osmanlı İmparatorluğu II, s.304 vd.
- 117 BOA, Yıldız Sadaret Mütenevvia, Dosya no: 22-N-1310, İç no: 497 / 6987, Evrak no: 76/120.
- 118 İstatistik Umumi İdaresi, s.83.
- 119 Akgün, "Kendi Kaynak Amerikalı Misyonerler", s.2129.
- 120 Erol Kırşehirlioğlu, Türkiye'de Misyonerlik Faaliyetleri, İstanbul 1963, s.36; Yaman, Ermeni Meselesi, s.32.
- 121 BOA, BEO, Mühhime Kalemi Ecnebiye, Karton no: 35, Evrak no: 1350/158/3471.
- 122 Kodaman, Doğu Anadolu Politikası, s.25.
- 123 Çark, Ermeniler, s.87.
- 124 Bozkurt, Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşları, s.42.
- 125 Bkz. Türkler-Ermeniler ve Avrupa, s.19 vd.
- 126 Uras, Tarihte Ermeniler, s.153; Çolakyan bu durumu şöyle izah eder: Böylece, cemaat tarihinde ikili iktidar devri, yani ikisi de ruhban sınıfına mensup biri Eyalet Başepiskoposu, diğeri de Patrik olmak üzere iki başlı yönetim devrinin başladığını, bunlardan Ruhani Reis (Eyalet Başpiskoposu) cemaatin ileri gelenleri tarafından seçilip Papalık tarafından onaylanırken, Patrik'te cemaat tarafından seçiliyor ancak tayini Babıâli tarafından onaylanıyordu. Bu Patriğin görevi cemaati Babıâli nezdinde temsil etmektir. İki liderde dinî törenlere birlikte katılıyordu. Bu ikili iktidar ne Papalık ne de cemaat tarafından öngörülmüş ancak durum gereği ortaya çıkmıştı. Bkz., H. J. Tcholakian, a.g.e., s.26.
- 127 Beydilli, Katolik Ermeni Cemaati, s.33.
- 128 Uras, Tarihte Ermeniler, s.153. Ayrıca Kilikya Patrikliği ve İstanbul Başpiskoposluğunun, İstanbul Başpiskoposu Dedros Efendi şahsında "İstanbul Katolik Ermeni Patriği ve Kilikya Episkoposu" olarak birleştirilmesi yönünde verilen öneri için Bkz. Divan-ı Hümayun Başkatibin

- den Padişaha Öneri (4 Eylül 1867), BOA, Yıldız Esas Evrakı, Dosya no: 553 / 224, Klasör no: 18, İç no: Z-93, Karton no: 35.
- 129 Ahmet Refik, “Osmanlı İmparatorluğunda Fener Patrikhanesi ve Bulgar Kilisesi”, s.80 vd; 1867’de Kilikya ve İstanbul piskoposluğunun birleşmesiyle Ermeni Katolik toplumunun piskopos ve din adamları işe koyuldu. Bunlar piskoposluklar kurarak, kiliseler ve okullar yaptırmak için kendi aralarında organize oldular. Bkz., H.J. Tcholakian, a.g.e., s.54.
- 130 Eryılmaz, Gayrimüslim Tebaa, s.70.
- 131 Kılıç, İstanbul Ermeni Patrikhanesi, s.120 vd.
- 132 Türkler-Ermeniler ve Avrupa, s.20.
- 133 Beydilli, Katolik Ermeni Cemaati, s.36.
- 134 Uras, Tarihte Ermeniler, s.155.
- 135 Çark, Ermeniler, s.108.
- 136 Bozkurt, Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşları, s.178.
- 137 Bozkurt, Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşları, s.179.
- 138 British Documents... I, s.689 vd; XIX. yüzyılın sonlarında Osmanlı topraklarında Protestan misyonerlerin vasıtasıyla yaklaşık 60 bin kadar Protestan Ermeni oldu. Bkz., Şimşir, “Amerikan Boyutu”, s.94. Başka bir ifadeyle Gregoryen Ermenilerin ortalama yüzde 15’i Protestanlığı seçti. Bkz. S. Koçaş, a.g.e., s.119. 1846 yılında Osmanlı devletinde dört olan Protestan kilisesi 1870 yılında yetmiş üçe, 1900 yılında ise bu sayı yüz on ikiye yükseldi. Bkz. Kocabaşoğlu, “Doğu Sorunu”, s.70.
- 139 Beydilli, Katolik Ermeni Cemaati, s.36.
- 140 Saray, “Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı”, s.1757.
- 141 Mehmetzâde Mirza Bala, Ermeniler ve İran, İstanbul 1927, s.25 vd.
- 142 Cemal Paşa, “Ermeni Sorunu”, Ermeniler Hakkında (Makaleler-Derlemeler) II, Atatürk Üniversitesi XX. Yıl Armağanı, Ankara 1978, s.113; Özellikle Çarlık Rusya, Osmanlı devletindeki iç huzursuzluğu artırmak gayesiyle Ermenileri kullanıyordu. Bkz. Laszlo Rasony, Tarihte Türklük, Nşr. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1993, s.251. Ruslar bu konuda o kadar ileri gittiler ki, Üç Kilisede Gregoryen Ermeni papazına, Ermenileri Osmanlı hükümetine karşı ayaklandırması önerisini sundular. Papaz tarafından bu fikir kabul edilmeyince boğarak öldürdükleri gibi Ermeni manastırını da yakarak içindeki kıymetli eşyaları aldılar. Bkz. British Documents... I, s.86.
- 143 E. Granville, Çarlık Rusya’nın Türkiye’deki Oyunları, Nşr. O. Arıman, Ankara 1967, s.33.

- 144 Enver Ziya Karal, Osmanlı İmparatorluğunda Ermeni Meselesi, Ankara 1971, s.8.
- 145 Edovart Driault, Şark Meselesi, Nşr. Hafız), İstanbul 1328, s.325.
- 146 Shaw, Osmanlı İmparatorluğu II, s.252.
- 147 Petersburg Büyükelçisi Şakir Paşadan Hariciye Nazırı Asım Paşaya (5 Ekim 1880), BOA, HNA, Endikatör: S-II, Dosya no: 120, İç no:5, Karton no: 191; 7 Ekim 1880 tarihli Başvekil Said Paşadan Sivas Valisi Hakkı Paşaya gönderilen başka bir belgede ise: Ermenileri, İngiltere'den evvel Rusya'nın yardım ve nezaretine sığdırmak göreviyle Kafkasya'dan Beyazıt, Van ve Erzurum taraflarına on subayın gönderildiği, şimdi de aynı şekilde İstanbul'dan, Diyarbakır, Sivas ve Erzurum'a on subayın görevlendirilerek hareket ettiklerini bildirerek, bu konuda gerekli tedbirlerin alınması isteniyordu. Bkz. BOA, Yıldız Esas Evrakı, Kısım: 24, Defter no: 332, Zarf: 162, VIII.
- 148 Mehmet Hocaoğlu, Abdülhamid Han ve Muhtıraları, İstanbul 1983, s.176; Rus Hariciye Nazırı Prens Lobanow "biz Garptaki hatamızı Şark da tekrar etmeyeceğimiz için bir Ermeni Bulgaristan'ı istemeyiz" dedi. Yani milliyeti Slav ve mezhebi Ortodoks olan Bulgaristan Prenslığı Rusya'ya bu kadar küstahça karşı koymaya cesaret ettiğine göre Slav ve Ortodoks olmayan bir Ermeni hükümetini Rusya'nın itaati ve buyruğu altında tutmak elbette daha zor olacaktı. Bu dönem Çarlık Rusya'nın, Kafkasya'yı Ruslaştırma siyasetinin en şiddetli dönemiydi. Güney Kafkasya'da Anadolu'dan daha fazla Ermeni vardı. Rusların en büyük hedeflerinden biri de Ermeni Kilisesini, dilini ve kültürünü değiştirmektir. Bkz. İ. H. Danişmend, a.g.e. IV, s. 333. Rus Dışişleri Bakanı Rusya'nın Doğu Anadolu politikasını; Rus hududunda Ermenisiz Ermenistan şeklinde ifade etmekteydi. Bkz. Granville, Çarlık Rusya, s.58. Bu manada Rusya, Ermenilere hiç bir zaman büyük bir teveccüh göstermedi. Hatta son dönem Kafkas hudutlarına iltica etmiş olan Osmanlı tebaası Ermenilerin hareketlerini kontrol altında bulundurmaya Osmanlı hükümetine gizlice vaat etti. Bkz. Jean Pichon, Cihan Harbinin Şarka Ait Kaynakları Avrupa'nın Yakın Şarka Hululünün Tarihçesi, Nşr. C. Yalçın, İstanbul 1939, s.139.
- 149 Sadrazam Kamil Paşadan Mabeyn Başkitabetine (27 Eylül 1890), BOA, Yıldız Sadaret Hususi, Dosya no: 12-S-1308, İç no: 1, Evrak no: 239/44.
- 150 Granville, Çarlık Rusya, s.58.
- 151 Öyle ki, olaylar İç Anadolu'ya kadar yayıldı. Yozgat'taki Ermeni hareketlerinde Gregoryen Ermeniler, daha önce Rusya'nın Sırlara ve Bulgarlara yaptığı gibi kendilerine de arka çıkacağını zannederek

- olaylara elebaşılık yaptılar. Nasıl ki, Katolik Ermeniler Fransa, Protestan Ermeniler, İngiliz ve Amerikan misyonerleri tarafından korunmuşsa bu Ermeniler de kendilerinin Rusya tarafından korunacaklarını zannediyorlardı. Bkz. British Documents On Ottoman Armenians (1891-1895) III, Nşr. B. Şimşir, Ankara 1989 s.317. Diğer taraftan sınıra yakın yerlerdeki Ermenilere kendilerini korumaları için Rusya'nın silah dağıttığı Babıâli'ce bilinmekteydi. Bkz., Hariciye Nazırı Sait Paşadan Tiflis Başkonsolosluğuna (17 Ocak 1894), BOA, HNA, Endikatör: D.M, Karton no: 184.
- 152 K. Gürün, a.g.e., s.106.
- 153 Cevdet Küçük, "Ermeni Meselesi Karşısında Sultan II. Abdülhamid'in Tutumu ve Anadolu'da Ermeni Nüfusu", s.873.
- 154 Tahsin Ünal, Türk Siyasi Tarihi (1700-1958), Ankara 1978, s.345.
- 155 A. Şükrü Esmer, Siyasi Tarih, İstanbul 1944, s.220; Sovyet Devlet Arşivi Gizli Belgelerinde Anadolu'nun Taksimi Plânı, Nşr. H. Rahmi, İstanbul 1972, s.41.
- 156 Sakarya, Ermeni Sorunu, s.65.
- 157 Paul Imbert, Osmanlı İmparatorluğunda Yenileşme Hareketleri, Türkiye'nin Meseleleri, Nşr. A. Cemgil, İstanbul 1981, s.93.
- 158 Gelişen olaylar üzerine umutlanan Zeytun Ermenileri de harekete geçirdi. Prens Leon isminde birisi Haçin ve Zeytun'a gelerek buradaki Ermenilere, III. Napolyon'a verilmek üzere bir bildiri hazırlatarak Paris'e götürdü. Bildiride; Zeytun Ermenileri Osmanlı idaresi altında görmekte oldukları zulümden bahsediliyordu ve Lübnan'a verilen bağımsızlığın bir Ermeni Prensiği altında kendilerine de verilmesini rica ediyorlardı. Bkz. Uras, Tarihte Ermeniler, s.183. 1862 yılında Zeytun isyanında İstanbul Ermenileri, Zeytun Ermenilerinin bağımsızlıklarını ilan ettikleri gerekçesiyle Zeytun'daki Ermeni Kocabaşılarını resimlerini Fransa'ya gönderdiler. Bu resimler Fransa Dış İşleri Bakanlığında Ermeni Prensleri olarak kabul edildi. Osmanlı elçisi Cemil Paşa, bu resimleri gördüğünde bunlar bir kaç çobandır diyerek itiraz etmesine rağmen Fransızlar bu görüşlerinde ısrar ettiler. Bkz. Ahmet Cevdet Paşa, Marûzât, Nşr. Yusuf Halaçoğlu, İstanbul 1980, s.123.
- 159 Ottoman Archives Yıldız...I, s.XIX vd.
- 160 A. H. Saral, a.g.e., s.55.
- 161 Paris Büyükelçisi Ziya Paşadan Hariciye Nazırı Sait Paşaya (27 Ocak 1895), BOA, Yıldız Sadaret Hususi, Dosya no: 21 Ş-1312, Evrak no: 3229/4/28.
- 162 Şahin, Tarih Boyunca, s.188.

- 163 S. Kocabaş, a.g.e., s.323; Paris Büyükelçisi Ziya Paşadan Hariciye Nazırı Sait Paşaya gönderilen 16 Mayıs 1895 tarihli yazıda; Fransız millet meclisi stenograflarından Georges Buisson'un Paris'te "Anadolu'daki Karışıklıkların Kaynağı" isimli bir konferans verdiği belirtiliyordu. İngiltere tarafından ortaya atılan Ermeni katliamı iftiralарının tamamen Ermeni Komitelerince Osmanlı hükümet ve askerine karşı yapılan abartılı söylentiler olduğu bildirildi. Anadolu'daki karışıklıkların Ermenilerle Kürtlerin kavgası olduğu, her kavgada yaralı ve ölümlerin olabileceği, Ermenilerin hiçbir zaman devlet kuramayacaklarını, her zaman başka ırkların boyunduruğunda yaşamış olduklarını, haçlı seferleri sırasında bir aralık Fransızların da boyunduruğu altında yaşadıklarını, İngiltere'nin asıl hedefinin Mısır'ın İngiltere tarafından işgalinin sağlanması olduğu ifade edildi. Bkz., BOA, HNA, Endikatör: T.S, Karton no: 92, Evrak no: 115.
- 164 Hariciye Nazırı Sait Paşadan Londra Büyükelçisi Rüstem Paşaya (29 Aralık 1894), BOA, HNA, Endikatör: S-III, Karton no: 285, İç no: 5, Evrak no: 11768/262.
- 165 Mayewski, Ermenilerin Yaptıkları, s.70.
- 166 BOA, BEO, Mühimme Kalemi, A- Halep Karton no: 41, Evrak no: 7036.
- 167 Halep Valisi Hasan Paşadan Sadrazam Rıfat Paşaya (8 Kasım 1895), BOA, BEO, Mühimme Kalemi, A- Halep Karton no: 41, Evrak no: 6853/170.
- 168 Hariciye Nezaretinden Fransız Büyükelçiliğine Nota (22 Kasım 1894), BOA, HNA, Endikatör: S-III, Karton no: 291, İç no: 38, Evrak no: 11214.
- 169 Türkler-Ermeniler ve Avrupa, s.24; İngiltere'nin büyüklüğünü ve gücünü gösteren en önemli müstemlekesi Hindistan'dı. Bunun için İngiltere, Osmanlı devlet'inde cereyan eden olayları titiz bir şekilde takip ederek Rus hamlelerine karşı koymaya çalıştı. Rus hamlelerine karşı duramadığı zamanlarda ise İngiltere, Osmanlı devletini taksim ederek adı geçen bölgeye bir tampon devlet kurmaya kalkışması Hindistan politikasından kaynaklanmaktaydı. Bkz. Ahmet Ağaoğlu, İngiltere ve Hindistan, İstanbul 1929, s.17.
- 170 Uras, "1877-1878 Osmanlı-Rus...", s.104.
- 171 A. F. Türkgeldi, a.g.e. II, s.63.
- 172 Shaw, Osmanlı İmparatorluğu II, s.238; İngiliz hükümeti hemen işe koyuldu. Ayastefanos antlaşmasını değiştirmek için bir yandan Rus hükümetiyle gizli görüşmeler yaparken diğer taraftan da Osmanlı hükümetine Ayastefanos Antlaşmasının olduğu gibi bırakılacağı

tehdidini yaptı. Anadolu topraklarının Rusya tarafından işgalini önlemek için Osmanlı devletine Kıbrıs Antlaşmasını empoze etti. 4 Haziran 1878 tarihinde Kıbrıs Antlaşması imzalandı. Antlaşmaya göre; eğer Rusya ileride Doğu Anadolu'da tekrar yayılmaya kalkışırsa İngiltere Osmanlı devletine yardım edecekti. Bu antlaşma ile Osmanlı devleti İngiltere'nin baskılarından dolayı Hıristiyan tebaanın yaşadığı ve özellikle Ermenilerin de bulunduğu Doğu Anadolu'da, Hıristiyan azınlıkların iyi yönetilmesi ve korunmasına ilişkin olarak ıslahat yapacağını vaat etti. bkz. Pichon, Cihan Harbi, s.97; B. Şimşir, "Osmanlı Ermenileri....", s.123.

- 173 Yusuf Hikmet Bayur, Türk İnkılabı Tarihi Kısım I/I, İstanbul 1983, s.7.
- 174 British Documents... I, s.XXIII.
- 175 Türkler-Ermeniler ve Avrupa, s.30.
- 176 Bu konuda geniş bilgi için Bkz. BOA, Yıldız Esas Evrakı, Kısım: 14, Evrak no: 2339, Zarf: 126, Karton no: 11.
- 177 Dokuz Soru, s.13; Derneğin faaliyetleri için bkz. Kılıç, Osmanlı Ermenileri, s.269 vd.
- 178 Yuluğ Tekin Kurat, a.g.e., s.5.
- 179 Y. T. Kurat, a.g.e., s.203.
- 180 G. Mayewski, Van, Bitlis..., s.133 vd.
- 181 Londra Büyükelçisi Rüstem Paşadan Hariciye Nazırı Sait Paşaya (24 Temmuz 1893), BOA, HNA, Endikatör: M.T., Dosya no: 7, Karton no: 284, İç no: 64, Evrak no: 17404 / 294; Osmanlı topraklarında elli yıl kalmış olan George Washbarn, İngiltere'nin Osmanlı Ermenileri üzerindeki politikasını şöyle izah eder; Ermenilerin durumu bilhassa Anadolu'nun içerisinde Berlin Kongresinden sonra gittikçe fenalaşmaya başladı. İngiliz politikasının bu durumdaki sorumluluk payı büyüktü. İngiltere, Ermenilerin haklarını savunmaya, onlar için ıslahat temin etmeye koyuldu. Ermenileri muhtar bir Ermenistan eyaletinin kurulaacağı fikriyle tahrik etti. Bunu kısmen Hıristiyanlık gayreti ile fakat daha çok kendi menfaatleri için yani muhtar bir Ermenistan'ın, Rusya'nın ilerlemesine mani olacağı düşüncesiyle yaptı. Sonunda İngiltere, Ermenileri Osmanlı devletine karşı isyan ettirdi. Bkz. Ottoman Archives Yıldız...I, s.XVI vd; Karal, Osmanlı Tarihi VIII, s.131. Yine aynı şekilde İngiltere'nin Osmanlı Ermenilerine bakışını Yüzbaşı Clayton'dan H. Layard'a yazılan 2 Şubat 1880 tarihli raporda da görmek mümkündür. "Dün bir Ermeni, konuşmamız sırasında Rusya'nın Osmanlı ülkesindeki Hıristiyanlarla İngilizlerden daha fazla ilgilendiğini söyledi. Bunun ilgisizlikten kaynaklanmadığını, ancak Osmanlı ülkesinden toprak koparmak için bahane olarak ileri sürdüklerini telkin ettim. O da

- belki de öyledir dedi. Bu bakımdan Ermenilerin, İngiltere'nin yardım ve himayesini yeğlediklerini, fakat İngiliz hükümetinin mevcut şartlarda henüz bir iyileştirme sağlamamışken, Rusya'nın Bulgaristan'a bağımsızlık sağladığı gerçeğini de göz ardı etmiyorlar. Olaylara bu açıdan bakmanın Ermeniler arasında büyük ölçüde yayıldığına inanıyorum. Onları bu görüşlerinden çevirmek için gücüm yettiği kadar gayret ediyorsam da, İngiliz nüfuzuyla bazı neticelerin alındığını görmek için gittikçe sabırsızlanıyorlar." Bkz., British Documents... I, s.667. Başka bir gizli raporda İngiliz görevli, Rusların Ermenilere para dağıtarak kendilerine çekmeye çalıştığını, buna karşılık kendisinin yaptığı para dağıtımının bir ölçüde Rusların girişimini dengelediğini belirtir. Geniş bilgi için bkz. British Documents... I, s.690 vd.
- 182 Bayur, İnkılâbı Tarihi Kısım I/I, s.84 vd.
- 183 E. Uras, "Ermeni Cemiyetleri", s.55. Ayrıca Bkz. Mabeyn Başkıtabeti Süreyya Paşadan Londra Büyükelçisi Rüstem Paşaya (4 Temmuz 1893), BOA, HNA, Endikatör: S-III, Karton no: 688, İç no: 14, Evrak no: 16/93.
- 184 Şinasi Orel, "Ermeni İddialarının Belgesel Dayanakları", XI. TürkTarih Kongresi, C.V, Ankara 1994, s.2961.
- 185 Şimşir, "Amerikan Boyutu", s.97.
- 186 Bkz., Tahsin Paşanın Hatıraları..., s.332.
- 187 Orel, "Ermeni İddiaları", s.1963.
- 188 Sadrazam Cevat Paşadan Mabeyn Başkıtabetine (29 Haziran 1893), BOA, Yıldız Sadaret Hususi, Dosya no: 15-Z- 1310, İç no: 2841, Evrak no: 276/98. İngilizlerin Ankara mahkemesinin kararlarına müdahalesi için Bkz. BOA, Yıldız Sadaret Hususi, 11-Z- 1310, İç no: 2802/866, Evrak no: 276/77; 30 Kasım 1894 tarihli "Berliner Teglblatt" gazetesinde çıkan bir makalede; Ermeni meselesine Avrupa gazetelerinin bu kadar yer ayırmasının hoş olmadığı, Ermenilerin Londra'da infiale yol açacak haberler yaydıklarından bahsediliyordu. Ayrıca Bitlis olaylarının abartıldığı, bu olayda Osmanlıları suçlamanın yeri olmadığı, İngiltere'nin tutumunun anlaşılamaz olduğu, İngiliz İstanbul Büyükelçiliğinin Osmanlı hükümetini tehdit edici hal ve hareketler içine girdiğini belirtmekteydi. Bkz. BOA, HNA, Endikatör: T.S., Karton no: 85, Evrak no: 193.
- 189 Londra Büyükelçisi Rüstem Paşadan Hariciye Nazırı Sait Paşaya (21 Şubat 1894), BOA, HNA, Endikatör: S-III, Karton no: 285, İç no: 43, Dosya no: 8, Evrak no: 18081/69.
- 190 Orel, "Ermeni İddiaları", s.1959.

- 191 Sadrazam Cevat Paşadan Mabeyn Başkitabetine (24 Ekim 1894), BOA, Yıldız Sadaret Hususi, Dosya no: 311, Sıra no: 41, İç no: 1, Evrak no: 1525.
- 192 Türkler-Ermeniler ve Avrupa, s.42; 9 Eylül 1895 tarihli “Liberal” gazetesini, İstanbul olaylarından bahsederek, bu güne kadar kendi halinde yaşayan bir takım halkın isyan ettiğinden polisin önlemeye mecbur olduğunu, olayların çıkmasında İngiltere'nin İncil Cemiyetleri aracılığıyla Ermenileri hırslandırarak tahrik ettiğinden kimsenin şüphesi olmadığını belirtiyordu. Yine aynı yazıda İngiliz donanmasının boğazdan geçerek onlara yardım edeceğini resmen ilan eden İngiliz hükümeti, Rusya hududu üzerinde bir tampon Ermeni prensliği kurmak arzusunda olduğunu, İngiltere'nin kimseye bedava yardım etmeyeceğini, kuvvetliler karşısında alçak ve aciz, zayıflar karşısında ise küstahlaşarak kendi menfaatleri için Ermenileri, Osmanlı devletine karşı isyan ettirdiğini belirtiyordu. Bkz., Hariciye Nazırı Sait Paşadan Mabeyn Başkitabetine (19 Ekim 1895), BOA, Yıldız Esas Evrakı, Dosya no: 86/5, Gömlek no: 493. İngiltere'de yapılan kıskırtmaların nedeni, güya Ermenilerin içinde buldukları olumsuzlukları kamuoyuna duyurularak, bir çözüm bulmaya yönelik olduğu söyleniyordu. Oysa bu uydurma ve kıskırtmaları yapanlar özellikle İngiliz ajanlarıydı. Bkz. Londra Büyükelçisi Rüstem Paşadan Hariciye Nazırı Sait Paşaya (11 Şubat 1895), BOA, HNA, Endikatör: S-III, Karton no: 305, Dosya no: 51.
- 193 Ermeni Komitelerinin İhtilal Hareketleri..., s.4.
- 194 Şimşir, “Amerkan Boyutu”, s.103.
- 195 Şimşir, “Amerikan Boyutu”, s.119.
- 196 Şimşir, “Amerikan Boyutu”, s. 87 vd.
- 197 Vaşington Elçisi Mavroyeni Beyden Hariciye Nazırı Sait Paşaya (6 Aralık 1893), BOA, HNA, Endikatör: S-III, Karton no: 279, Dosya: 2-no: 88/1.
- 198 T. Duran, a.g.m., s.423; Worcester'den alınan bir mektupta Amerika'ya olan Ermeni göçünün arttığı, bunun Harput'taki bir veya iki dernek tarafından İstanbul ve Amerika'daki ayanlar marifetiyle yapıldığı bkz., Vaşington Elçisi Mavroyeni Beyden Hariciye Nazırı Sait Paşaya (6 Şubat 1891), BOA, BEO, Dosya no: 23199-23804. Ayrıca Rus vapur şirketinin Giresun acentesinde simsarlık eden Osmanlı Ermeni'si Mıgırdaç'ın Amerika'ya gidenleri teşvik ettiği belirtilmekteydi. Bkz. Hariciye Nazırı Sait Paşadan Dahiliye Nazırı Rıfat Paşaya (5 Kasım 1892), BOA, HNA, Endikatör: M.T., Karton no: 708.] Bahsi geçen dönemlerde Harput başta olmak üzere Anadolu şehirlerinden Amerika'ya yoğun bir göç olayı yaşandı. Amerika'ya 1891 yılında Osmanlı topraklarından giden

- göçmen miktarı 3957 kişi idi. 1892 yılında Amerika'ya gelen göçmen sayısı 560319'a 1893 yılında ise 623084 ulaştı. Bunlardan 6335'inin Osmanlı tebaasından olup, 2728'inin Ermeni olduğu bilinmekteydi. Bkz. Documents Diplomatiques... (1886-1893) I, s.243. Anadolu'da 1846 yıllarında dört Protestan kilisesi varken 1870'te sayı 73'e çıktığı gibi Protestan cemaat sayısı da yaklaşık 20 bin'e yükseldi. 1900'de kilise sayısı 112'yi, cemaatin büyüklüğü ise 50 bini aştı. Bkz. İ. Tekeli, S. İlkin, a.g.e., s.114.
- 199 Yuvalı, "Ermeni İsyancıları", s.206.
- 200 BOA; HNA, Endikatör: S-III, Dosya no: 32, Karton no:300, İç no:20, Evrak no: 17118/142.
- 201 Seçil Akgün, "Amerikalı Misyonerlerin Ermeni Meselesindeki Rolü", s.11.
- 202 Mayewski, Ermenilerin, s. 38; H. N. Paşa, a.g.e.II, s.320.
- 203 Ankara Valisi Memduh Beyden Sadrazam Cevat Paşaya (15 Nisan 1894), BOA, BEO, Mühimme Kalemi, Dosya no: A-papazlar, İç no: 7/1866.
- 204 Şimşir, "Amerikan Boyutu", s.102.
- 205 Mesela; Muş Ermeni ahalisinden üç kişi, papaz Şamir aracılığıyla Boston'daki Amerikan misyoner meclisine Erzurum'dan gönderdikleri mektupta; Ermenilerin Anadolu'da oturdukları bölgede kıtlık olduğunu Sasundan geriye kalanlara yardım gönderilmesinin istendiğini Avrupa devletleri tarafından yapılan çabalara Amerika'nın da katkıda bulunması istenmekteydi. Bkz., Vaşington Sefiri Mavroyeni Beyden Hariciye Nazırı Turhan Paşaya (1 Ağustos 1895), BOA, HNA, Endikatör: T.S., Karton no: 92, Evrak no: 153.
- 206 Şimşir, "Amerikan Boyutu", s.100; 18 Nisan 1895 tarihinde New York ve civarındaki Ermeniler, Amerika'daki ırktaşlarını Ermeni meselesine bir çare bulmaları için topladılar. Toplantıda para ile yapılacak işlerin tespiti, Amerika'daki göçmen ve yerli Ermenilerin dileklerini Amerikan hükümetine ulaştırmak ve Ermenilerde milliyetperverlik hislerini artırma konusu tartışıldı. Toplantının başkanlığına, Merzifon Protestan eski Vaizi Artin Filyan getirildi. Bkz. Zaptiye Nazırı Nazım Paşadan Mabeyn Başkıtabetine (9 Mayıs 1895), BOA, BEO, Mühimme Kalemi, Muzır Gazete, Karton no: 39, İç no: 39, Evrak no: 4303/32. Adı geçen Vaizin Hınçak komitesine bağlı olduğu ve daha önce de Ermenilere yardım topladığı Osmanlı hükümetince bilinmekteydi. Bkz. Hariciye Nazırı Sait Paşadan Vaşington Elçisi Mavroyeni Beye (14 Nisan 1894), BOA, HNA, Endikatör: S-III, Karton no: K. 280, İç no: 36, Evrak no: 8325/43. Washington Sefiri Mavroyeni Beyden Hariciye Nazırı Tevfik

Paşaya gönderilen 27 Kasım 1895 tarihli raporda; "Christian Herald" gazetesinin çok miktarda para topladığı, buna New York ve Boston'daki komitelerinde topladıkları miktar eklendiği takdirde bir hayli yekun tutacağı, bu paranın Osmanlı Ermenilerine dağıtılması halinde Amerikan misyonerlerinin Anadolu'daki Ermeniler üzerinde büyük bir nüfuz elde edeceklerini belirtmektedir. Bkz. BOA, HNA, Endikatör: T.S., Karton no: 104, Dosya no: 1, Evrak no: 269.

- 207 Sadrazam Sait Paşadan Mabeyn Başkıtabetine (2 Temmuz 1895), BOA, Yıldız Sadaret Hususi, Dosya no: 331, Sıra no: 82, Evrak no: 95.
- 208 Vaşington Sefiri Mavroyeni Beyden Hariciye Nazırı Tevfik Paşaya (23 Kasım 1895), BOA, HNA, Endikatör: T.S., Karton no: 94, Evrak no: 260; Harput'ta meydana gelen olaylarda Amerikalılara ait sekiz evin yanması üzerine, Osmanlı ülkesinde oturan Amerikalıların menfaatlerinin daha sıkı korunması ile bazı Amerikan misyonerlerinin mal ve canlarının muhafazası için bir müfreze askerin görevlendirilmesi Amerikan sefaretî tarafından Osmanlı hükümetinden istendi. Bkz. Hariciye Nazırı Tevfik Paşadan Sadrazam Halil Rifat Paşaya (20 Kasım 1895), BOA, HNA, Endikatör: M.T., Karton no: 793, İç no: 244/39. Osmanlı sularına gönderilen Marblehead isimli gemiden sonra Amerika sefiri Mr. Terrell'den alınan rapor üzerine San Fransisco isimli bir harp gemisinin de aynı sulara gönderilmesine karar verildi. Osmanlı hükümetine gemilerin yalnızca Amerikan vatandaşlarının himayesi için gönderildiği bildirildi. Bkz. Vaşington Sefiri Mavroyeni Beyden Hariciye Nazırı Tevfik Paşaya (12 Kasım 1895), BOA, HNA, Endikatör: T.S., Karton no: 89, Dosya no: 5, Evrak no: 238. Ayrıca Bkz. Vaşington Sefiri Mavroyeni Beyden Hariciye Nazırı Tevfik Paşaya (28 Kasım 1895), BOA, HNA, Endikatör: S-III, Karton no: 317, Dosya no: 81, Evrak no: 8067/420.] Amerikan Başbakanı kongrenin açılışında; Osmanlı topraklarında yaşayan Amerikan vatandaşlarının himayesi için İstanbul Amerikan sefiri tarafından etkin girişimlerde bulunulduğu ve harp gemileri göndermek gibi her türlü imkânın kullanıldığını söyledi. Büyük devletlerin anlaşmalarından aldıkları yetkiyle Osmanlı devletine müdahale edeceklerini ümit ettiğini, Hıristiyan bir hükümetin başkanı olarak Hıristiyan azınlıkların haklarının korunması için gayret sarf edeceğini bildirdi. Bkz. Vaşington Sefiri Mavroyeni Beyden Hariciye Nazırı Tevfik Paşaya (3 Aralık 1895), BOA, HNA, Endikatör: S-III, Karton no: 310, Dosya no: 57, İç no: 1, Evrak no: 434. Başkanın bu konuşmasından sonra Amerikan vatandaşlarının korunması amacıyla Minneapolis adlı üçüncü bir harp gemisine de İzmir'e gitme emri verildi. Bkz. Hariciye Nazırı Tevfik Paşadan Sadrazam Halil Rifat Paşaya (9 Aralık 1895), BOA, HNA, Endikatör: M.T., Karton no: 795, Evrak no: 184.

- 209 Hariciye Nazırı Sait Paşadan Sadrazam Cevat Paşaya (25 Şubat 1895), BOA, HNA, Endikatör: M.T., Katron no: 796, Evrak no: 4486, 1736, 1640.
- 210 Vaşington elçisi Mavroyeni Beyden Hariciye Nazırı Sait Paşaya (5 Nisan 1895), BOA, HNA, Endikatör: S-II, Karton no: 327, İç no: 3, Dosya no: 16, Evrak no: 7622/104.
- 211 Vaşington Sefiri Mavroyeni Beyden Hariciye Nazırı Sait Paşaya (6 Haziran 1895), BOA, HNA, Endikatör: S-II, Karton no: 327, İç no: 6, Evrak no: 7722/176, Dosya no: 16.
- 212 Vaşington Sefiri Mavroyeni Beyden Hariciye Nazırı Tevfik Paşaya (1 Aralık 1895), BOA, HNA, Endikatör: T.S., Karton no: 94, Evrak no: 274.
- 213 Vaşington Sefiri Mavroyeni Beyden Hariciye Nazırı Tevfik Paşaya (10 Aralık 1895), BOA, HNA, Endikatör: S-II, Karton no: 327, Dosya no: 16, İç no: 23, Evrak no: 8115/455.
- 214 Merzifon ve İstanbul'da bulunan Amerikan misyonerleri tarafından gönderilen mektuplara atfen Londra'da "Daily News" gazetesinde yayınlanan buradan da iktibas edilerek, Amerikan gazetelerinde haber edilen Merzifon ve Kayseri'de Ermeni katliamı yapıldığına dair haberler çıktı. Osmanlı topraklarında misafir olarak bulduklarından politikaya karışmamaları gereken Amerikan misyonerleri, Amerikan kamuoyunu Osmanlı devleti aleyhine kışkırtmak için Ermeni ihtilalcileriyle aynı paralelde mesai yaptıkları bir notayla Amerikan Hariciyesine bir kez daha bildirildi. Bkz. Vaşington Sefiri Mavroyeni Beyden Hariciye Nazırı Tevfik Paşaya (11 Aralık 1895), BOA, HNA, Endikatör: T.S., Karton no: 102, Evrak no: 289.
- 215 Vaşington Sefiri Mavroyeni Beyden Hariciye Nazırı Tevfik Paşaya (11 Kasım 1895), BOA, HNA, Endikatör: T.S., Karton no: 94, Evrak no: 253.
- 216 Karal, Osmanlı İmparatorluğunda Ermeni Meselesi, s.7.
- 217 Vaşington Sefiri Mavroyeni Beyden Hariciye Nazırı Turhan Paşaya (20 Eylül 1895), BOA, HNA, Endikatör: T.S., Karton no: 87, Evrak no: 183.
- 218 S. Akgün, a.g.e., s.17.
- 219 Uras, Tarihte Ermeniler, s.571; Ayrıca Bkz., Ermeni Komitelerinin İhtilal Hareketleri ..., s.34; Bu dönemi daha çok İngiltere ile Fransa'nın tesiri altında, Balkan komiteleri, Ermeniler ve Yahudilerle ortaklaşa icra edilen iktidar dönemi olarak nitelendirmek mümkündür. Bkz. Şahin, Tarih Boyunca, s.208.

- 220 Nurşen Mazıcı, Belgelerle Uluslararası Rekabette Ermeni Sorununun Kökeni (1878-1918), İstanbul 1987, s.64.
- 221 İsmail Kayabalı, Cem Ender Arslanoğlu, “Ermenilerin Türklerle Münasebetleri”, T.K., S. 126, Nisan 1973, s.467.
- 222 Uras, Tarihte Ermeniler, s.577; Dikran Kevorkyan, “Ermeni Meselesinde Tehcire Amil Olan Sebepler”, Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu ile İlişkileri Sempozyumu, Ankara 1985, s.299.
- 223 Ermeni Komitelerinin İhtilal Hareketleri..., s.93; Süslü, Türk Tarihinde Ermeniler, s.43.
- 224 Yuluğ Tekin Kurat, “Doğu Anadolu’da Ermeni Sorunu (1900-1920)”, Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu ile İlişkileri Sempozyumu, Ankara 1985, s.230; Mazıcı, Ermeni Sorununun Kökeni, s.56.
- 225 Uras, Tarihte Ermeniler, s.578.
- 226 Kurat, “Doğu Anadolu”, s.231.
- 227 Uras, Tarihte Ermeniler, s.580.
- 228 Mazıcı, Ermeni Sorununun Kökeni, s.86.
- 229 Şahin, Tarih Boyunca, s.210; Ermeni Komitelerinin İhtilal Hareketleri..., s.69.
- 230 Süslü, Türk Tarihinde Ermeniler, s.196.
- 231 Kayabalı, “Ermeniler”, s.467.
- 232 Öke, Ermeni Sorunu, s.104.
- 233 Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, Nnşr. Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Bşk., S. 83, Mart 1983, Ermeni Belgeleri Özel S. II, Ankara 1983, s.3; Kevorkyan, “Ermeni Meselesinde Tehcire Amil Olan Sebepler”, s.300.
- 234 Süslü, Türk Tarihinde Ermeniler, s.40.
- 235 Necati Ökse, “Ermeni Sorunun Doğuşu, Tehcir Kanunu ve Uygulanması”, Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu ile İlişkileri Sempozyumu, Ankara 1985, s.272.
- 236 Şahin, Tarih Boyunca, s.213.
- 237 Mazıcı, Ermeni Sorununun Kökeni, s.87.
- 238 Öke, Ermeni Sorunu, s.102.
- 239 Ermeni Komitelerinin İhtilal Hareketleri..., s.76
- 240 Öke, Ermeni Sorunu, s.103.
- 241 Süslü, Türk Tarihinde Ermeniler, s.39.

- 242 Ergünöz Akçora, Van ve Çevresinde Ermeni İşyanları (1896-1916), İstanbul 1994, s.124.
- 243 Justin McCarthy, Ölüm ve Sürgün, Nşr. Bilge Umar, İstanbul 1998, s.196.
- 244 Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, Nşr. Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Bşk., S. 85, Ekim 1985, Ermeni Belgeleri Özel S. III, Ankara 1985., s.III.
- 245 Süslü, Türk Tarihinde Ermeniler, s.199.
- 246 Kurat, "Doğu Anadolu", s.233.
- 247 Akçora, Ermeni İşyanları, s.132.
- 248 Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920), Nşr. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 1994, s.7 vd; Ayrıca Bkz. Ermenilerin başka bölgelerde yerleştirme nedenleri hakkında Hariciye Hukuk Müşaviri Mehmed Münir Beyin raporu. BOA, DH, ŞFR, Nr: 70/92; aynı eser, s.160 vd.
- 249 Dikran Kevorkyan, "Uluslararası Terör Karşısında Türk Ermenilerin Düşünceleri", s.117.
- 250 Bu konuda geniş bilgi için bkz. Davut Kılıç, "1915'te Tehcir Edilmeyen Ermeniler", Ermeni Araştırmaları I. Türkiye Kongresi Bildirileri II, Ankara 2003, s.113-120.
- 251 Bkz. BOA, DH, ŞFR, Nr: 54 / 54; Osmanlı Belgelerinde Ermeniler, s. 47, 120, 143; BOA, DH, EUM, 2.Şb. 68/101; BOA, DH, ŞFR, Nr: 63/135.
- 252 Bkz. BOA, DH, ŞRF, Nr: 54-A / 382; Osmanlı Belgelerinde Ermeniler, s.77.
- 253 Kevorkyan, "Ermeni Meselesinde Tehcire Amil Olan Sebepler", s.300.

V. Amerikalı Misyonerlerin Anadolu'daki Faaliyetleri ve Ermeniler

Dr. Nuri KARAKAŞ

- 1 Joseph Leon Grabill, Protestant Diplomacy and the Near East: Missionary Influence on American Policy, 1810-1927, University of Minnesota Press, Minneapolis 1971, s.35-36; Joseph Leon Grabill, Missionaries Amid Conflict: Their Influence Upon American Relations With The Near East, 1914-1927, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Indiana University, 1964, s.10-11; Uygur Kocabaşoğlu, Anadolu'daki Amerika, Kendi Belgeleriyle 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki

- Amerikan Misyoner Okulları, İmge Kitabevi, 3. baskı, Ankara 2000, s. 9-10.
- 2 Edward Mead Earle, "American Missions in the Near East", Foreign Affairs, Vol. 7, No. 3, (April 1929), s.398-399.
  - 3 Albert Howe Lybyer, "America's Missionary Record in Turkey", Current History, 19/5, New York February 1924, s.802; Kocabaşoğlu, Anadolu'daki Amerika, s.15; James L. Barton, "One Hundred Years of American Missions: An Interpretation", The North American Review, Vol. 183, No. 601, October 19, 1906, s.747-748.
  - 4 Uygur Kocabaşoğlu, "Doğu Sorunu Çerçevesinde Amerikan Misyoner Faaliyetleri", Tarihi Gelişmeler İçinde Türkiye'nin Sorunları Sempozyumu (Dün-Bugün-Yarın), 8-9 Mart 1990, TTK Yay., Ankara 1992, s.68; Kocabaşoğlu, Anadolu'daki Amerika, s.31.
  - 5 Kocabaşoğlu, Anadolu'daki Amerika, s.51, 55-56; Kocabaşoğlu, "Doğu Sorunu", s.70.
  - 6 Kocabaşoğlu, Anadolu'daki Amerika, s.48, 54-55, 82; Henry Otis Dwight – H. Allen Tupper – Edwin Munsell Bliss, The Encyclopedia of Missions: Descriptive, Historical, Biographical, Statistical, Second edition, Funk & Wagnalls Company, New York and London 1904, s.31.
  - 7 Susan Wealthy Orvis, Religious Education in the American Schools in the Ottoman Empire, Yayınlanmamış Yüksekisans Tezi, University of Chicago, Chicago 1915, s.37-38, 61.
  - 8 Uygur Kocabaşoğlu, "Osmanlı İmparatorluğu'nda XIX. Yüzyılda Amerikan Matbaaları ve Yayımcılığı", Murat Sarıca Armağanı, Aybay Yayınları, İstanbul 1988, s.269-283; Kocabaşoğlu, Anadolu'daki Amerika, s.38, 65-67, 111-112.
  - 9 David Brewer Eddy, What Next in Turkey: Glimpses of the American Board's Work in the Near East, The Taylor Press, Boston 1913, s.61.
  - 10 Henry G. Otis Dwight, Christianity in Turkey: A Narrative of the Protestant Reformation in the Armenian Church, James Nisbet and Co., London 1856, s.318-319.
  - 11 Samuel T. Dunton, "American Education in the Turkish Empire", Journal of Race Development, 1, 1910/1911, s.356.
  - 12 Leon Arpee, "A Century of Armenian Protestantism", Church History, Vol. 5, No. 2, June 1936, s. 153.
  - 13 Lybyer, "Missionary Record", s.804.
  - 14 Ermenilerin milli kiliselerine, Ermeni Apostolik (Gregoryen) Kilisesi adı verilmektedir. Ermeni Kilise'sine "Milli" sıfatı da Osmanlı yönetimi tarafından verilmiştir. Bkz. Erdal İlter, Ermeni Kilisesi ve Terör, Ankara

- Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları, Ankara 1996, s.22.
- 15 Suzanne Elizabeth Moranian, *The American Missionaries and the Armenian Question: 1915-1927*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, The University of Wisconsin, Madison 1994, s. 63.
  - 16 Moranian, *The American Missionaries*, s. 73-75, 78.
  - 17 Moranian, *The American Missionaries*, s.78-79.
  - 18 Moranian, *The American Missionaries*, s.79. Cyrus Hamlin'den sonra Robert Koleji Müdürü olan Washburn da adını vermeden, Robert Koleji'nin bir ulusun kaderini etkilediğinden çok az insanın haberdar olduğunu belirtmiştir. Bkz. George Washburn, *Fifty Years in Constantinople and Recollections of Robert College*, Houghton Mifflin Company, Boston and New York 1909, s.167. Gerçekten de Robert Koleji mezunu Bulgarlar, Bulgaristan'ın 1878 yılında içişlerinde serbest, dışişlerinde Osmanlı İmparatorluğu'na bağlı bir prenslik olarak ortaya çıkmasının, 1908'de de bağımsızlığını kazanmasının öncüsü oldular. Birçok Bulgar Bakanlar Kurulu üyesi, yargıç ve diplomat Robert Koleji mezunuydu. Bulgarlar Robert Koleji Müdürü George Washburn'a "Bulgaristan'ın Babası" unvanını vermişlerdi. Bulgar Kralı da Wasburn'a ve halefi Caleb F. Gates'e nişanlar vererek Robert Koleji'nin Bulgaristan için ne kadar değerli olduğunu göstermişti. Bkz. Grabill, *Protestant Diplomacy and the Near East*, s.54.
  - 19 Moranian, *The American Missionaries*, s.79-80.
  - 20 Edwin M. Bliss, *Turkey and the Armenian Atrocities*, M. J. Coghlan, New York 1896, s.321, Moranian, *The American Missionaries*, s.81.
  - 21 Moranian, *The American Missionaries*, s.82.
  - 22 Moranian, *The American Missionaries*, s.84; Bliss, *Turkey*, s.311.
  - 23 Moranian, *The American Missionaries*, s.84-85.
  - 24 Cyrus Hamlin, *My Life and Times*, Fifth Edition, The Pilgrim Press, Boston-Chicago 1912, s.208, 210-211. Dwight da 1820'li yıllarda, kadim Ermenice'nin Ermeni toplumunun geniş bir bölümü tarafından anlaşılmasız bulunduğunu ve bir kısım Ermeni'nin kendi anadillerini kaybederek sadece Türkçe konuşur durumda olduklarını belirtmiştir. Bkz. Henry G. Otis. Dwight, *Christianity Revived in the East, Narrative of the Work of God Among the Armenians of Turkey*, Baker and Scribner, New York 1850, s.9.
  - 25 Dwight, *Christianity in Turkey*, s.318.
  - 26 Arpee, "Armenian Protestantism", s.155.
  - 27 Moranian, *The American Missionaries*, s.71.

- 28 Moranian, *The American Missionaries* , s.86.
- 29 Moranian, *The American Missionaries*, s.86-87.
- 30 Earle, “American Missions”, s.403-404.
- 31 James Eldin Reed, “American Foreign Policy, The Politics of Missions and Josiah Strong, 1890-1900”, *Church History*, Vol. 41, No. 2, June 1972, s.234. Amerikalı misyonerler, Amerikan hükümetinin Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki siyasi etkisinin zayıf olduğunu dikkate alarak, ihtiyaç durumunda İngiliz diplomatik temsilcilerine müracaat etmek zorunda da kalmışlardır. Bkz., Reed, “American Foreign Policy”, s.234.
- 32 Richard Weightman, “Our Missionaries and Our Commerce”, *The North American Review*, Vol. 182, No. 595, June 1906, s.890-892.
- 33 Reed, “American Foreign Policy, s.234.
- 34 Reed, “American Foreign Policy, s.235.
- 35 Frederick Davis Greene, *The Armenian Crisis in Turkey, The Massacre of 1894, Its Antecedents and Significance With A Consideration of Some of the Factors Which Enter Into the Solution of This Phase of the Eastern Question*, G. P. Putnam’s Sons, New York-London 1895, s.117, 119-120.
- 36 Merle Curti, *American Philanthropy Abroad: With A New Introduction By The Author*, Transaction Books (reprint), New Brunswick 1988, s.119-130.
- 37 *The New York Times*, April 6, 1895.
- 38 Cyrus Hamlin, “America’s Duty To Americans in Turkey: An Open Letter To The Hon. John Sherman, United States Senator From Ohio”, *The North American Review*, Vol. 163, No. 478, September 1896, s.279-281.
- 39 Reed, “American Foreign Policy, s.236.
- 40 Curti, *American Philanthropy Abroad*, s. 131.
- 41 Reed, “American Foreign Policy, s.240-241.
- 42 William E. Strong, *The Story of The American Board: An Account Of The First Hundred Years of The American Board of Commissioners For Foreign Missions*, The Pilgrim Press, Boston-New York-Chicago 1910, s.397; Reed, “American Foreign Policy, s.241.
- 43 Leland James Gordon, *American Relations with Turkey, 1830-1930: An Economic Interpretation*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia 1932, s.235.
- 44 Grabill, *Missionaries Amid Conflict*, s.14-15.

- 45 Mark Sykes, *Dar-ül-Islam: A Record of A Journey Through Ten of The Asiatic Provinces of Turkey*, Darf Publishers Limited, London 1988, s.71, 78.
- 46 Grabill, *Protestant Diplomacy and the Near East*, s.25.
- 47 Jacop C. Hurewitz, *Middle East Dilemmas: The Background of United States Policy*, Russell & Russell, New York 1953, s.167-168; John A. DeNovo, *American Interests and Policies in the Middle East, 1900-1939*, The University of Minnesota Press, Minneapolis 1963, s.104.
- 48 Jessica L. Taylor, *Through the Eyes of the Post: American Media Coverage of the Armenian Genocide*, Yayınlanmamış Yükseklikans Tezi, East Tennessee State University, May 2009, s.65.
- 49 Taylor, *Through the Eyes of the Post*, s.65-66.
- 50 Taylor, *Through the Eyes of the Post*, s.67, 73.
- 51 E. Alexander Powell, *The Struggle For Power In Moslem Asia*, John Long, Limited, London 1925, s.23-24, 28, 31-37.
- 52 Nuri Karakaş, “Osmanlı İmparatorluğu’nun Tasfiyesi Sürecinde Amerikan Politikası”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Cilt XXV, Sayı 1, Temmuz 2010, s.272, 274, 279, 289-290.

VI. ABD’li Misyonerlerin 1830-1917 Yılları Arasında Osmanlı Topraklarındaki Faaliyetleri ve Bu Faaliyetlerin İki Ülke Diplomatik İlişkilerine Etkisine Genel Bir Bakış

İsmail KÖSE

- 1 Seçil Akgün, “Amerikalı Misyonerlerin Anadolu’ya Bakışları”, OTAM, S.3, Ankara 1992, s.1-2; M. Alaaddin Yalçınkaya, “The Modernization of the Ottoman Diplomatic Representations in Europe: The Case of the Embassy of Ismail Ferruh Efendi to London (1997-1800)”, *A Bridge Between Cultures*, The Isis Press, İstanbul 2006, s.64; Charles Oscar Paullin, *Diplomatic Negotiations of American Naval Officers 1778-1883*, The Johns Hopkins Press, Baltimore 1912, s.128; Hasan Özsoy, *Kayseri’de Amerikan Misyoner Faaliyetleri ve Talas Amerikan Koleji*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi, 1995, s.141.
- 2 Hans Lukas-Kieser, “Muslim Heterodoxy and Protestant Utopia, The Interactions Between Alevis and Missionaries in Ottoman Anatolia”, *Die Welt Des Islams*, S.41, No:1, Mart 2001, s.98.
- 3 Uygur Kocabaşoğlu, *Anadolu’daki Amerika*, Kendi Belgeleriyle 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’ndaki Amerikan Misyoner Okulları, 3. Baskı, İmge Kitabevi, İstanbul 2000, s.21.

- 4 Akgün, “Amerikalı Misyonerlerin”, s.3-4; Kocabaşoğlu, Anadolu’daki Amerika, s.15.
- 5 Suzanne Elizabeth Moranian, *The American Missionaries and Armenian Question*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Madison: The University of Wisconsin, 1994. s. 144; Kieser, *a.g.m.*, s. 92.
- 6 Kocabaşoğlu, Anadolu’daki Amerika, s.41-42; Nejla Günay, “Amerikan Misyonerlerine Anadolu Halkının Tepkisi ve Bunun Osmanlı-Amerikan İlişkilerine Etkileri”, Akademik Bakış, C.1, S.2, Yaz 2008, s.109.
- 7 *A.g.e.*, s. 54-55.
- 8 Moranian, *a.g.t.*, s. 146; Akgün, *Amerikalı Misyonerlerin Anadolu’ya...*, s. 6.
- 9 William M. Ramsay, *Impressions of Turkey During Twelve Years’ Wanderings*, London: Hotter and Stoughton, 1897. s. 223-25, 230.
- 10 Kocabaşoğlu, *a.g.e.*, s. 167.
- 11 *A.g.e.*, s. 15.
- 12 Samuel Sullivan Cox, *Bir Amerikan Diplomatının İstanbul Anıları 1885-1887*, İstanbul: Çev. Gül Çağalı Güven, İş Bankası Kültür Yayınları, 2010. s. 294; *New York Times*, “Missionaries in Danger”, August 20, 1892. s. 4.
- 13 *Baptist Missionary Magazine*, “Missionary Literature”, February 1873, 53;2, s. 62; Akgün, *Amerikalı Misyonerlerin...*, s. 3; James L. Barton, “One Hundred Years of American Foreign Missions: An Interpretation”, *The North American Review*, S. 183, No: 601, 19 Ekim 1906. s. 750.
- 14 Akgün, *Amerikalı Misyonerlerin...*, s. 2; 1806 yılında Protestan misyoner örgütlenmesi Williamstown, Massachusettes Eyaletinde, Samuel J. Mills, James Richards, Francis L. Robbins, Harvey Loomis ve Byram Green tarafından kurulmuştu. ABCFM, ABD’deki Protestan örgütlerini tek çatı altında toplamak için 1810 yılında yapılan genel kurulda Massachusettes Valisi John Treadwell ABCFM Başkanı olarak seçildi. 1818 yılı toplantısında Osmanlı topraklarında misyon teşkilatları oluşturulmasına karar verildi. Bkz. Barton, *a.g.m.*, s.745, 747.
- 15 Kocabaşoğlu, *a.g.e.*, s. 43, 46.
- 16 Kocabaşoğlu, *a.g.e.*, s. 22; Erdal Açıkses, *Amerikaluların Harput’taki Misyonerlik Faaliyetleri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2003. s. 36; Melek Öksüz, “Osmanlı Topraklarında Hukuki Statü Arayışı ve Varlık Mücadelesinde Amerikan Kurumları”, *History Studies*, C. 2/1, 2010. s. 150; Akgün, *Amerikalı Misyonerlerin...*, 4; Barton, *a.g.m.*, s. 748; John M. Vander Lippe, “The “Other” Treaty of Lausanne: The American

- Public and Official Debate on Turkish-American Relations”, *Turkish Yearbook*, C. 23, Ankara 1993. s. 32.
- 17 Mr. King to Mr. Bayard, US Legation, Constantinople, January 11, 1851, *PRFRUS*, Washington: Government Printing Office, 1888. s. 1083-1085; Kocabaşoğlu, *a.g.e.*, s. 28; Akgün, *Amerikalı Misyonerlerin...*, s. 5.
- 18 Cox, *a.g.e.*, s. 294.
- 19 Kocabaşoğlu, *a.g.e.*, s. 31; Merrill D., Peterson, *America and Armenian Genocide, 1915-1930 And After Starving Armenians*, Virginia, University of Virginia, 2004. s. 19-20.
- 20 Barton, *a.g.m.*, s. 748.
- 21 Açıkses, *a.g.e.*, s. 50; *New York Daily Times*, “*The Levant*”, September 21, 1852. s. 2.
- 22 Vladimir A. Stanoff, *Reports and Letters of American Missionaries, Referring to the Distribution of Nationalities in the Former Provinces of European Turkey, 1858-1918*, Sofia, 1919. s. 3-4,18; *New York Times*, “Minister Strauss Received by the Sultan”, July 20, 1888. s. 1; *New York Times*, James Creelman, “Meaning of the Massacres of Christians by Moslems”, July 25, 1909. s. SM2.
- 23 Cemal Paşa, *Hatıralar*, 5. Baskı, Haz. Albay Kabacalı, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010. s. 361-64; *Talat Paşa'nın Anıları*, 5. Baskı, Haz. Albay Kabacalı, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2009. s. 69; *New York Times*, “The Methodist Preachers”, October 27, 1874. s. 2; *New York Times*, “The Alleged Outrages against the American Missions”, February 12, 1875. s. 1; *New York Times*, “Americans Imprisoned in Turkey”, September 12, 1894. s. 4; *New York Times*, “Devils in Human Form”, November 16, 1896. s. 5.
- 24 Mr. Morris to Mr. Seward, Extracts, Legation of the USA, Constantinople, November 11, 1862; Translation, Sublime Porte, Department of Foreign Affairs, No: 6346-79; November 12, 1862, *PRFRUS*, Washington: Government Printing Office, 1864. s. 1174-175, 1177; Mr. Morris to Mr. Seward, No: 151, Legation of the USA, April 25, 1866, *Congress Executive Documents, The House of Representatives, 1866-1867*, Washington: Government Printing Office, 1867. s. 241; Mr. Hirsch to Mr. Blaine, Legation of the US, Constantinople, March 31, 1890, *Congress Executive Documents, The House of Representatives, 1890-'91*, Washington: Government Printing Office, 1891. s. 752-53; *New York Daily Times*, “Turkey”, May 19, 1852.
- 25 Inclosure 5 in No. 7, Protest of American Citizens, Legation of the USA, Constantinople, March, 9, 1875, *Congress Executive Documents*,

- The House of Representatives 1875-1876*, Washington: Government Printing Office, 1876. s. 1299-305.
- 26 Mr. Morris to Mr. Seward, No: 181, Legation of the USA , November 30, 1866, *Congress Executive Documents, The House of Representatives, 1866-1867*, Washington: Government Printing Office, 1867. s. 257.
- 27 *Baptist Missionary Magazine*, "Missionary Literature", February 1873, 53, 2, s. 62.
- 28 *Mr. Boker to Mr. Fish*, Legation of the USA, Constantinople, March, 9, 1875, *Congress Executive Documents, The House of Representatives, 1875-1876*, Washington: Government Printing Office, 1876. s. 1294-295; *Mr. Baraczi to Mr. Boker*, a.g.e., Inclosure in No: 276, Constantinople, March 4, 1875, s. 1295; Kieser, a.g.m., s. 93.
- 29 Misyonerler, Robert Kolejini kurma çalışmalarını 1857 yılında başlatmışlardı. Kolejin kurulması için önce Rumeli Hisarı yanında o dönemde Paris Büyükelçisi olan Ahmet Vefik Paşa'nın arazisi istenmiş fakat A. Vefik Paşa arazisini satmaya razı olmamıştı. Bunun üzerine en iyi olabilecek ikinci yer, Kuruçeşme'de satın alınarak Robert Koleji'nin inşaatı planlanmıştı. Fakat A. Vefik Paşa bir yıl sonra arazisini satmaya razı olunca iki parça halinde Kolejin arsası 1.400 İngiliz Sterlini ödenecek satın alındı ve 1862 yılında inşaatın başlaması planlandı. Bu esnada Kolej eğitime başlamıştı. Amerika'nın İstanbul'da bir kolej açmasına en büyük muhalefet Fransa, Rusya ve Roman Katolik Kilisesi'nden gelmekteydi. Misyonerler, Washington Ortaelçisi Bulak Bey'i de devreye sokarak Kolej inşaatı için izin almaya çalıştı. Gerekli izni sağlayacak olan *Padişah iradesi* 1868 yılında Amerikalı amiral Farragaut'un İstanbul ziyareti esnasında verildi. Robert Koleji'nin İngilizce eğitim verecek olmasına karşı Fransızlar da 1868 yılında Fransızca eğitim verecek olan Galatasaray Lisesi'ni açmışlardır. Robert Koleji'nde öğrencilikten öğretmenliğe atanan ilk Osmanlı vatandaşları Hagopos Diyedciyan isimli Ermeni ve Petco Gorbanoff isimli Bulgardı. Kolej'de öğretmen olabilmek için misyonerlik eğitiminden geçme şartı vardı. Bilgi için bkz. George Washburn, *Fifty Years in Constantinople and Recollections of Robert College*, Boston and New York: The University Press of Cambridge, 1909. s. 7, 8-13, 311; Bununla birlikte, Erdal Açıkşes Washburn'un vermiş olduğu bu bilginin yanlış olduğunu ve Arsa'nın Serpuhi adında bir Ermeni'den kiralandığını söylemektedir. Açıkşes, a.g.e., s. 53; Öğrencilikten yetişme ilk yerli öğretmenlerin bir Ermeni ve Bulgar olması bilinçli olarak yapılmış bir seçimdi. Kolej ilk yıllarda Türk öğrenci de kabul etmiş fakat daha sonra büyük çoğunluğu, Ermeniler, Bulgarlar ve Rumlar oluşturmuştur.; Cox. a.g.e., s. 290-91, 620-21.

- 30 *Mr. Maynard to Mr. Fish*, Legation of the USA, Constantinople, July 23, 1875, *Congress Executive Documents, House of Representatives, 1875-1876*, Washington: Government Printing Office, 1876. s. 1306; Erhan, *a.g.e.*, s. 193; Washburn, *a.g.e.*, s. 1.
- 31 House of Representatives, Doc. No: 927, *USCR, a.g.b.*, s. 16; Akgün, *Amerikalı Misyonerlerin...*, s. 11; Henry Morgenthau, *Secrets of the Bosphorus*, London: Hutchinson & Co. 1918. s. 38. "... *Robert College, an institution that represented America's conception of the way to "penetrate" the Turkish Empire...*".
- 32 *Baptist Missionary Magazine*, "News From Mission Lands", Nisan 1895:74,4. s. 116; Ramsay, *a.g.e.*, s. 226.
- 33 Kocabaşoğlu, *a.g.e.*, s. 138.
- 34 Haggos Effendi to Mr. Maynard, Inclosure in No. 351, Constantinople, October 18, 1879, *Congress Executive Documents, House of Representatives 1880-81*, Washington: Government Printing Office, 1881. s. 962-65.
- 35 Refusal by Turkish Officials to issue travelling Teskéréh to the Rev. R. M. Cole, *PRFRUS*, Washington: Government Printing Office, 1902. s. 532-29.
- 36 *Baptist Missionary Magazine*, "The World Field", 1875, 55;4, s. 119; Kocabaşoğlu, *a.g.e.*, s. 39-40, 66.
- 37 Kocabaşoğlu, *a.g.e.*, s. 81-82, 89.
- 38 Sublime Porte, Department of Foreign Affairs, April 7, 1863. Translation, No. 7211-6, Washington: Government Printing Office, 1864. s. 1186; Memorandum drawn up by Rev. H. O. Dwight, *Congress Executive Documents, The House of Representatives, 1889-'90*, Washington: Government Printing Office, 1890. s. 714.
- 39 Mr. MacVeagh to Mr. Fish , No: 408, Legation of the USA, Constantinople, April 25, *Congress Executive Documents, The House of Representatives, 1871-1872*, Washington: Government Printing Office, 1872. s. 901-02; Seçil Akgün, "Amerikalı Misyonerlerin Ermeni Meselesinde Rolü", *Atatürk Yolu*, Ankara Üniversitesi İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi, Yıl 1, S. 1, Mayıs 1988. s. 1-2.
- 40 Abdulhamit Kırmızı, *Abdülhamid'in Valileri, Osmanlı Vilayet İdaresi 1895-1908*, İstanbul: Klasik Yayınları, 2007. s. 110.
- 41 Kocabaşoğlu, *a.g.e.*, s. 110.
- 42 Mr. Hay to Mr. Leishman, Department of State, Washington, February 2, 1903, *PRFRUS*, Washington: Government Printing Office, 1904. s. 737-738.; Gordon, *Turkish American Treaty...*, s. 713.

- 43 Negotiations with Turkish Government with reference to official recognition of American educational, Charitable and religious institutions in Turkey, and other pending questions, *PRFRUS 1903*, Washington: Government Printing Office 1904. s. 735-54.
- 44 Mr. Leishman to Mr. Hay, Legation of the USA, Constantinople, November 6, 1903. *PRFRUS 1903*, Washington: Government Printing Office, 1904. s. 760-761; Özsoy, a.g.t., s. 138-39.
- 45 *New York Times*, "Peace Union Sympathizes-Condoles Assassination of Vice Consul in Beyroot", Augusts 28, 1903. s. 2; *Wall Street Journal*, "Turkey to Investigate", August 29, 1903. s. 2.
- 46 Mr. Hay to Mr. Leishman, Department of State, Washington, September 1, 1903, *PRFRUS 1903*, Washington: Government Printing Office, 1904. s. 771-72; *New York Times*, "Turkish Situation Brings Hay Back", August 30, 1903. s. 3.
- 47 Mr. Leishman to Mr. Hay, Legation of the US, Constantinople, September 4, 1903, *PRFRUS 1903, a.g.e.*, s. 772.
- 48 Mr. Leishman to Mr. Hay, Legation of the US, Constantinople, September 10, 1903, *PRFRUS 1903, a.g.e.*, s. 780.
- 49 Educational, and Charitable Institutions Established in the Ottoman Empire, Part 1, List of American Religious, *PRFRUS 1907*, Part II, Washington: Government Printing Office, 1910. s. 1059-062; Öksüz, *a.g.m.*, s. 154.
- 50 *Wall Street Journal*, "The Turkish Situation", August 10, 1904. s. 5.
- 51 Mr. Leishman to Mr. Hay, American Legation, Therapia, August 12, 1904, *PRFRUS 1904, a.g.e.*, Washington: Government Printing Office, 1905. s. 826.
- 52 Mr. Hay to Mr. Leishman, Department of State, Washington, August 12, 1904, *PRFRUS 1904, a.g.e.*, s. 827; *New York Times*, "The President's Message", December 5, 1893. s. 9.
- 53 Morgenthau, *Secrets of the...*, s. 156, 181-82; Henry Morgenthau, "A vision of the Red Cross after the War", *New York Times*, December 19, 1917.
- 54 R. L. Daniel'in bahsetmiş olduğu propaganda nitelikli iddialar Harbord Raporu'nun 1. Bölümü olan Ermeni tarihçesi kısmında yer almaktadır ve 9, 10 yaşındaki ermeni kızların birkaç paraya Kürtlere satıldığı söylenmektedir.
- 55 Robert L. Daniel, "The Armenian Question and American-Turkish Relations, 1914-1927", *The Mississippi Valley Historical Review*, Vol. 46, No. 2, (Eylül, 1959), s. 254-55.

- 56 To a Resolution of the Senate of December 4, 1895..., Senate, Message From the President of the US, Doc. No. 33, *USCR*, December 19, 1895. s. 2.
- 57 *New York Times*, "Fear of More Massacres", June 5, 1909. s. 3; *San Francisco Chronicle*, "Fears of Massacre", April 6, 1895. s. 1; *San Francisco Chronicle*, "Stories of Cruelty", June 12, 1895. s. 2.
- 58 The Foreign Secretary of the American Board of Commissioners for Foreign Missions to the Secretary of State, ABCFM, Boston, November 5, 1907. James L. Barton, Part 1, *PRFRUS 1907*, Part II, Washington: Government Printing Office, 1910. s. 1067-068; Özsoy, *a.g.t.*, s. 148; Misyonerlerin faaliyetlerinden rahatsız olan sadece Osmanlı Devleti değildi. Örneğin; misyonerler, 1915 yılında I. Balkan Savaşında Sırların eline geçen Manastır kentinden kendilerine gönderilen mektupların bu sefer Sırp yönetimi tarafından açılarak okunduğunu rapor etmişlerdir. Vladimir A. Stanoff, *Reports and Letters of American Missionaries, Referring to the Distribution of Nationalities in the Former Provinces of European Turkey, 1858-1918*, Sofia, 1919. s. 79.
- 59 The American Chargé d'Affairs to the Secretary of State, American Embassy, Constantinople, October 17, 1910, *PRFRUS 1911*, Washington: Government Printing Office, 1918. s. 738-39; Misyoner Erickson I. Balkan Savaşında Sırların eline geçen İlbasan'a dönecek ve 1913 yılında bu sefer Sırlar tarafından tutuklanarak kentten kovulacaktır. Tsanoff, *a.g.e.*, s. 76.
- 60 The American Minister in temporary charge of the Embassy at Constantinople to the Secretary of State, American Embassy, Constantinople, January 31, 1911, Doc. No: 310, *PRFRUS, a.g.e.*, s. 747.
- 61 *Washington Post*, "More Trouble at Adana", May 30, 1909. s. 8.
- 62 Washburn, *a.g.e.*, s. 245-47. Amerika'ya göçen Osmanlı vatandaşlarının propaganda yayınlarına bir örnek olarak bkz. Rev. S.S. Yenovkian, *An Armenian Refugee, Martyred Armenia, A Brief Description of the Recent Horrible Massacres of The Christian Armenians in Turkey*, Cleveland Co. 1896.
- 63 Stanoff, *a.g.e.*, s. 22, 96; Cox, *a.g.e.*, s. 386.
- 64 Amerikalı misyoner Cyrus Hamlin, Dışişleri Bakanlığına göndermiş olduğu raporunda; Hınçak çetelerinin bilinçli olarak Türk ve Kürt halkına saldırdığını, böylece Rusya'nın ve daha sonra ABD'nin olaya karışmasının sağlanmaya çalışıldığını bildirmektedir. "... *These Huntchagui bands, organized all over the Empire, will watch their opportunity to kill Turks and Koords, set fire to their villages, and then make their escape into the mountains. The enraged Moslems will then rise and fall*

upon the defenseless Armenians and slaughter them with such barbarities that Russia will enter, in the name of humanity and Christian civilization, and take possession .... Letter from Mr. Cyrus Hamlin in regard to Armenian revolutionary organization, Lexington, December 23, 1893, *PRFRUS 1895*, Part II, Washington: Government Printing Office, 1896. s. 1415-416; Hamlin benzer söylemini Amerikan kamuoyu ile paylaşarak, Başkan Cleveland'ın 1893 Aralık ayında Kongre'de yaptığı ve Osmanlı Hükümeti'nin kaygılarını kabul edilebilir bulunduğu konuşmasını destekleyen bir de makale yazmıştır. Bkz. *New York Times*, "President Cleveland and the Armenians", January 18, 1894. s. 4; *Los Angeles Times*, "Cleaned out the Town", December 23, 1895. s. 8; *San Francisco Chronicle*, "The Armenian Troubles", December 4, 1894. s. 3; *San Francisco Chronicle*, "The Plot against the Sultan's Life", November 2, 1895. s. 9; Erzurum isyanı esnasında şehirde bulunan Amerikalı misyoner W. W(?). Chambers, 1924 yılı Ekim ayında dönemin ABD Yüksek Komiseri Amiral Bristol ile yaptığı görüşmede isyan öncesinde Taşnak ve Hınçak mensubu Ermenilerin Berlin Konferansı'na güvenererek kışkırtmada bulduklarını itiraf etmiştir. Bkz. *Library of Congress Manuscript Division, The Papers of Mark L. Bristol-VI*, War Diary, Confidential, October 27, 1924. s. 1-3.

- 65 Kieser, *a.g.m.*, s. 90-91; Günay, *a.g.m.*, s. 112.
- 66 Günay, *a.g.m.*, s. 113; Nedim İpek, "Anadolu'dan Amerika'ya Ermeni Göçü", *OTAM*, S. 6, Ankara 1995. s. 258; Amerikan ortaelçisinin bu küstahlığa varan hadsiz davranışı Washington Ortaelçisi Mavroyani Bey tarafından protesto edilmiştir. Mavroyeni Bey to Mr. Olney, Translation, Imperial Legation of Turkey, Washington, December 21, 1895, *PRFRUS 1895*, Part II, Washington: Government Printing Office, 1896. s. 1413-416; *Marblehead*'ın İstanbul'a gelmesine II. Abdülhamit müsaade etmemiştir.
- 67 Message From the President of the US, Relative to Withholding of the exequaturs of American vice-consuls dully appointed to the consulates of Erzurum and Harpoot by the Turkish Government, *USCR*, Senate, Doc. No. 49, December 30, 1895. s. 10-11; *New York Times*, "The Armenian Question", December 22, 1890. s. 4; *Washington Post*, "The Turkish Side of the Affair", January 9, 1895. s. 4.
- 68 Vahdettin Engin, *Pazarlık*, İstanbul; Yeditepe Yayınları, 2010. s. 10.
- 69 Cox, *a.g.e.*, s. 468, 637-43.
- 70 *Washington Post*, "American Sailors in Command of Turkish War Ships", February 21, 1909. s. 10; Lippe, *a.g.m.*, s. 35.

- 71 Gordon, *Turkish American Controversy*..., s. 662-63; Karpat, *a.g.m.*, s. 190; İpek, *a.g.m.*, s. 263-65.
- 72 *USCR, a.g.b.*, Doc. No. 49, December 30, 1895. s. 1-2; Açıkse, *a.g.e.*, s. 75.
- 73 Message From the President of the US, To a Resolution of the Senate of December 4, 1895... *USCR*, Senate, Doc. No. 33, December 19, 1895. s. 8; 1901 yılında Dr. Thomas Norton'un Harput'a konsolos olarak tayin edilmesi Babıali tarafından kabul edilmiştir. *New York Times*, "Turkey Act in Norton Matter", January 8, 1901. s. 5.
- 74 *San Francisco Chronicle*, "More Bloodshed Feared-The Situation in Turkey is Critical", April 9, 1896. s. 1.
- 75 Gordon, *Turkish American Treaty*..., s. 714.
- 76 Treaty of 1830-Interpretation of Article IV, *PRFRUS 1902*, Washington: Government Printing Office, 1903. s. 1049-1050.
- 77 Gordon, *Turkish American Controversy*..., s. 659; *New York Times*, "The Sultan Need not tremble Yet", February 11, 1894. s. 16; Bu dönemde Amerikan gazetelerinden özellikle *New York Times*'ta, Ermenilerin, yağma, katliam ve anarşiye yönelik hareketlerini eleştiren yazılar çıkmaktaydı. P. H. Vartoguan isimli Ermeni *New York Times*'daki yayınlardan rahatsızlığını dile getiren, Ermenilerin haklılığını Amerikan kamuoyuna anlatarak Hınçak çetelerinin gerçek amaçlarının ortaya çıkmasını engellemek için bir cevap göndermiş ve bu cevap da gazetede yayınlanmıştır. Bkz. *New York Times*, "Turkey and Armenians", March 19, 1894. s. 3.
- 78 *USCR, a.g.b.*, Doc. No. 33, December 19, 1895. s. 8.
- 79 *USCR, a.g.b.*, s. 8.
- 80 Requesting information in regard to the treatment of naturalized citizens of the US of Armenian origin..., Senate, Message From the President of the US, ... Doc. No. 83, *USCR*, January 16, 1896. s. 1-3.
- 81 *USCR, a.gb.*, s. 1-3.
- 82 *USCR, a.gb.*, s. 2-3.
- 83 Mavroyeni Bey to Mr. Bayard, Translation, Imperial Legation of Turkey, Washington, March 2, 1888, *Congress Executive Documents, The House of Representatives, 1888-'89*, Washington: Government Printing Office, 1889. s. 1627; Hurewitz, *a.g.e.*, s. 495.
- 84 Liability of Naturalized Citizens of the USA... Department of State, Washington, January 22, 1901, *PRFRUS 1901*, Washington: Government Printing Office, 1902. s. 515-16.

- 85 *New York Times*, “Driven from Jerusalem”, May 6, 1888. s. 13.
- 86 Rights of Jews to Three Months’... Mr. Griscom to Mr. Hay, Legation of the USA, Washington, January 31, 1901, *PRFRUS 1901*, Washington: Government Printing Office, 1902. s. 516-517; Mr. King to Said Pasha, US Legation, Constantinople, September 22, 1888, *Index to the Executive Documents of the House of Representatives, C. 2, 1888-’89*. Washington: Government Printing Office, 1889. s. 1616; Engin, *a.g.e.*, s. 93-98; *New York Times*, “Jewish Visitors to Palestine”, April 17, 1901. s. 5.
- 87 To a Resolution of the Senate of December 4, 1895... Senate, Message From the President of the US, Doc. No. 33, *USCR*, December 19, 1895. s. 3; *New York Times*, “The Trouble with Turkey”, May 7, 1900. s. 7; *New York Times*, “Another Demand on Turkey”, August 10, 1900. s. 1; Günay, *a.g.m.*, s. 114-16.
- 88 *San Francisco Chronicle*, “Armenians Appeal to the American Nation”, December 26, 1900. s. 3; Günay, *a.g.m.*, s. 115.
- 89 Mr. Hay to Mr. Griscom, Department of State, Washington, December 11, 1900, *PRFRUS 1901*, Washington: Government Printing Office, 1902. s. 514; *New York Times*, “Turkey Again Defiant”, November 24, 1900. s. 7; Gordon, *a.g.e.*, s. 257.
- 90 *Wall Street Journal*, “The Turkey Indemnity”, July 12, 1901. s. 3; Kocabaşoğlu, *a.g.e.*, s. 153; Günay, *a.g.m.*, s. 116.
- 91 Armaoğlu, *a.g.e.*, s. 17; *New York Times*, “A Model Foreign Minister”, March 25, 1889. s. 5; *Washington Post*, “Treaties with Turkey”, October 20, 1886. s. 5; Karpas, *a.g.m.*, s. 190; Hurewitz, *a.g.e.*, s. 495.
- 92 Peterson, *a.g.e.*, s. 27.
- 93 Gordon, *Turkish American Controversy*...., s. 666; İpek, *a.g.m.*, s. 265-66.
- 94 Mavroyeni Bey to Mr. Gresham, Inclosure: From the Haik, October 1, 1893 p. 280, From the Haik, October 15, 1893, p. 303, Imperial Legation of Turkey, Washington, October 26, 1893, *Executive Documents, The House of Representatives, 1893-’94*, Washington: Government Printing Office, 1895. s. 712-13.
- 95 *San Francisco Chronicle*, “Object to Minister Angel”, May 29, 1897. s. 2.
- 96 İpek, *a.g.m.*, s. 267; Ahmet Rüstem Bey, *a.g.e.*, s. 38.
- 97 *New York Times*, “The Capture of Miss. Stone”, September 25, 1901. s. 9.
- 98 Repayment of Money for Ransom of Miss. Elene Stone Missionary in Turkey, Senate, Message from the President of the US, Doc. No: 408, *USCR*, March 27, 1908. s. 1-3; Repayment of Money for Ransom

- of Miss. Elene Stone Missionary in Turkey, House of Representatives, Doc. No: 807, *USCR*, May 31, 1912. s. 1-36.
- 99 The Minister for Foreign Affairs to Minister Leishman, Sublime Porte, Ministry for Foreign Affairs, *PRFRUS 1905*, Washington: Government Printing Office, 1906. s. 884-85.
- 100 Ambassador Leishman to the Secretary of State, American Embassy, Constantinople, September 19, 1908, Doc. No: 774, *PRFRUS 1908*, Washington, Government Printing Office, 1912. s. 755.
- 101 Mr. Leishman to the Secretary of State, American Legation, Pera, September 6, 1905, *PRFRUS 1905*, Washington: Government Printing Office, 1906. s. 887.
- 102 *PRFRUS 1905, a.g.b.*, s. 887.
- 103 The Minister for Foreign Affairs to Minister Leishman, Sublime Porte, Imperial Ministry for Foreign Affairs, Constantinople, September 7, 1905, *PRFRUS 1905*, Washington: Government Printing Office, 1906. s. 889.
- 104 Gordon, *a.g.e.*, s. 57; Erhan, *a.g.e.*, s. 145.
- 105 Tewfik Pasha to Mr. Leishman, Sublime Porte, Ministry for Foreign Affairs, August 12, 1904, *PRFRUS 1904*, Washington: Government Printing Office, 1905. s. 828-29; *New York Times*, "Soldiers of Turkey favor new Regime", December 27, 1908. s. C4; *Washington Post*, "Sultan Calls Exiles", July 31, 1908. s. 4.
- 106 Rev. Dr. Bilis to Mr. Straus, American Bible Society, Levant Agency, Bible House, Constantinople, May 1, 1888, *Congress Executive Documents, The House of Representatives, 1888-'89*, Washington: Government Printing Office, 1889. s. 1625.
- 107 Ambassador Leishman to the Secretary of State, American Embassy, Constantinople, September 19, 1908, Doc. No: 774, *PRFRUS 1908*, Washington, Government Printing Office, 1912. s. 755.
- 108 Ambassador Leishman to the Secretary of State, American Embassy, Constantinople, May 20, 1909. Doc. No: 973, *PRFRUS 1909*, Washington: Government Printing Office, 1914. s. 575, 77; *Washington Post*, "Abdul Awaits Fate", April 21, 1909. s. 1.
- 109 *Washington Post*, "Turks Tried to kill More", June 8, 1909. s. 11; *San Francisco Chronicle*, "Four thousand are said to be slain", April 21, 1909. s. 1; Ahmet Rüstem Bey, *a.g.e.*, s. 40.
- 110 *New York Times*, "Young Turks Decree Death to the Sultan", April 20, 1909. s. 1.

- 111 Message of the President of the USA on Our Foreign Relations, House of Representatives, Doc. No: 927, Congress, *USCR*, December 3, 1912. s. 4; Akgün, *Amerikalı Misyonerlerin...*, s. 2-3.
- 112 Ürekli, *a.g.e.*, s. 17: *New York Times*, "Another Earthquake in Turkey", July 15, 1894. s. 8.
- 113 Gifts and Decorations from Foreign Governments, House of Representatives, Report No: 182, *USCR*, January 27, 1902; *USCR*, House of Representatives, Doc. No: 400, January 20, 1906. s. 2; Cox, *a.g.e.*, s. 62; *San Francisco Chronicle*, "Turks in Disaster", September 13, 1894.
- 114 Mavroyeni Bey to Mr. Gresham, Translation, Imperial Legation of Turkey, Washington, March 27, 1894, , *Executive Documents, The House of Representatives, 1893-'94*, Washington: Government Printing Office, 1895. s. 729-30; *New York Times*, "The President's Message", December 5, 1893. s. 9; *San Francisco Chronicle*, "America and Armenia", January 2, 1895. s. 6; Başkan Cleveland Kongre'deki konuşmasında Hınçak çetelerinin faaliyetlerini eleştirmiş ve Osmanlı Devleti'nin başka bir ülke vatandaşlığına izinsiz geçen Ermenileri sınır dışı etme hakkı olduğunu söylemişti. Cleveland bir yıl sonraki konuşmasında Amerika'ya yerleşmiş olan Ermenilerin baskısı ile bu görüşünden vazgeçerek Ermeniler üzerindeki Amerikan korumasının devam edeceği mesajını vermiştir. Bkz. *New York Times*, "The President's Message", December 4, 1894. s. 9.
- 115 Claims presented by foreign Governments, House of Representatives, Doc. No: 576, *USCR*, January 14, 1916.
- 116 Note Verbale, House of Representatives, Doc. No: 576, Translation, *USCR*, Imperial Ottoman Embassy, Washington, June 23, 1910. s. 14.
- 117 Claims of Austria-Hungary, Greece and Turkey, Senate, Report No: 103, *USCR*, February 3, 1916, s. 1-3.
- 118 The American Ambassador to the Secretary of State, American Embassy, Constantinople, November 5, 1912, *PRFRUS 1912*, Washington: Government Printing Office, 1919. s. 1345.
- 119 House of Representatives, Doc. No: 927, *USCR*, *a.g.b.*, s. 16; Akgün, *Amerikalı Misyonerlerin...*, s. 11.
- 120 Henry Morgenthau için bkz. İsmail Köse, "Amerika'nın İstanbul Büyükelçisi H. Morgenthau'nun Türk Algısı", İÜ Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, S. 56, 2012/2, İstanbul, 2013, s. 55-85.
- 121 Henry Morgenthau, *Secrets of the Bosphorus*, London: Hutchinson & Co. 1918. s. 35-36; Şenol Kantarcı, "Osmanlı'da Onurlu Bir Diplomat

ve Milli Mücadele'nin Önemli Siması: Ahmet Rüstem Bey”, *Atatürk Yolu Dergisi*, S. 42, Kasım 2008. s. 256.

122 Morgenthau, *Secrets of the....*, s. 74-75.

VII. Van'da Amerikan Misyoner Teşkilatının Kuruluşu ve Misyonerlerin Faaliyetleri (1870-1896)

Yrd. Doç. Dr. Dilşen İNCE ERDOĞAN

- 1 Çağrı Erhan, Türk-Amerikan İlişkilerinin Tarihsel Kökenleri, Ankara 2001, s.70; Erdal Açıkse, Rahmi Doğanay, Amerika'nın Yüzyıllık Ortadoğu Hayali, Chester Projesi, Elazığ 2010, s.5.
- 2 İlber Ortaylı, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Amerikan Okulları Üzerine Bazı Gözlemler”, Amme İdaresi Dergisi, XIV/III, Ankara 1981, s.86; Şenol Kantarcı, “Ermeni Sorununun Ortaya Çıkışında ABD'nin Rolü”, Ermeni Sorunu Pencereden Bakmak ya da Manzaranın Bütününi Görmek, Isparta 2005, s.11.
- 3 Mim Kemal Öke, Uluslararası Boyutlarıyla Anadolu ve Kafkasya Ekseninde Ermeni Sorunu, İstanbul 1996, s.19.
- 4 William Strong, The Story of the American Board, Boston 1910, s.20-25.
- 5 David Brewer Eddy, What Next in Turkey, The American Board Press, Boston 1913, s.57-58; James L. Barton, Daybreak in Turkey, Newyork1908, s.88; Fred Field Goodsell, “Andover Seminary”, They Lived, Their Faith, Boston 1961, s.60-61.
- 6 The Missionary Herald, Vol:16, 1820, s.120-123; James L. Barton, Daybreak, s.120; A. L. Tibawi, American Interest in Syria 1800-1901, Oxford 1966, s.18; Frank Andrews Stone, Academies For Anatolia, Boston 1984, s.27.
- 7 Uygur Kocabaşoğlu, Kendi Belgeleri ile Anadolu'daki Amerika, İstanbul 1991, s.30-32.
- 8 David Finnie, Pioneers East, The Early American Experience in the Middle East, Massachusetts 1967, s.37-38; Cyrus Hamlin, “America's Duty to Americans in Turkey”, The North American Review, 163/3, (September 1896), s.277; Stone, Academies, s.30. Esra Danacıoğlu, “Anadolu'da Birkaç Amerikalı Misyoner (1820-1850), Toplumsal Tarih, XX, Aralık 2003, s.77; Hamlin, “America's Duty”, s.277.
- 9 Erol Kırşehirlioğlu, Türkiye'de Misyonerlik Faaliyetleri, Bedir Yayınları, İstanbul 1963, s.92-96.
- 10 Strong, The American Board, s.80-85.

- 11 Joseph L. Grabill, Protestant Diplomacy and Near East, Minneapolis 1971, s.112-115.
- 12 George White, Bir Amerikan Misyonerinin Merzifon Amerikan Koleji Hatıraları, İstanbul 1995, s.31; Harrison Gray Otis Dwight, Christianity in Turkey, London 1854, s.31.
- 13 Strong, The American Board, s.199.
- 14 Despatches From United States Minesters to Turkey, T: 681, Roll:2, Vol:2, Sivas September 15, 1887.
- 15 James Field, From Gibraltar to the Middle East, Maerica and the Mediterranean World, 1776-1882, Chicago s.177-178; Stone, Academies, s.29.
- 16 Esra Danacıoğlu, "Amerikan Board Okulları ve Ermeniler", Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi, III/9-10, İzmir, 2000, s.135-140; Hagop Barsoumian, "Dual Role of the Armenain Amira Class within the Ottoman Government and the Armenian Millet 1750-1850", Christians and Jews in the Ottoman Empire, Ed. Benjamin Braude and Bernard Lewis, Vol:1, Holmes and Meier Publishers, Newyork s.117.
- 17 Fred Field Goodsell, "The Dwight Family", They Lived, Their Faith, American Board of Commissioners for Foreign Missions, Boston 1961, s.170-172.
- 18 Barton, Daybreak, s.123-126.
- 19 Kocabaşoğlu, Anadolu'daki Amerika, s.68.
- 20 Strong, The American Board, s.92; Açıkse, Harput, s.42-43.
- 21 Abdülkadir Yuvalı, "Ermeni İşyanlarında Misyoner Okullarının Rolü", Yakın Tarihimizde Kars ve Doğu Anadolu Sempozyumu(20-22 Haziran 1991), Kars 1991, s.6.
- 22 Bilal Şimşir, "Ermeni Propagandasının Ermeni Boyutu Üzerine", Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu ile İlişkileri Sempozyumu(12 Ekim 1984), Atatürk Üniversitesi Yayınları, Ankara 1995, s.90-95; Suzanne Elizabeth Moranian, The American Missionaries and the Armenian Question 1915-1927,(Doctorate Thessis), University of Wisconsin, Madison 1994.
- 23 White, Merzifon Amerikan Koleji, s.31.
- 24 Leon Arpee, "A Century of Armenian Protestantism", Church History, V, 1936, s.153; Kacabaşoğlu, Anadolu'daki Amerika, s.169-173-176; Joseph Grabill, Missionaries Amid Conflict: Their Influence Upon American Relations With The Near East 1914-1927, 1964, s.15.
- 25 White, Merzifon Amerikan Koleji, s.46-50.

- 26 The Treatment of Armenians in the Otoman Empire, Documents Presented to Viscount Grey of Falladon, Hodder And Stoughton, London 1916, s.32-33.
- 27 American Board of Commissioners for Foreign Mission Arşivi (ABCFM Arşivi), 16.9.7., Eastern Turkey Mission 1890-1899, Reel:695, October 20, 1890, from Herbert Allen to Dr. Judson Smith.
- 28 Kocabaşoğlu, Anadolu'daki Amerika, s.77.
- 29 Açıkse, Harput, s.155.
- 30 The Missionary Herald, Eastern Turkey Mission, January 1872, s.26.
- 31 "Van, Eastern Turkey", The Missionary Herald, Eastern Turkey Mission, LXXI, June 1875, s.162-163.
- 32 ABCFM Arşivi, 16.9.7., Eastern Turkey Mission , Reel:639, December 7, 1891, Harput.
- 33 ABCFM Arşivi, 16.9.7., Eastern Turkey Mission , Reel:639, October 189, from Bush to Judson Smith.
- 34 "From Boston to Turkey", The Missionary Herald, Eastern Turkey Mission, LXIX, 1873, s.121-122.
- 35 ABCFM Arşivi, 16.9.7., Eastern Turkey Mission 1890-1899, Reel:695, December 31, 1890.
- 36 ABCFM Arşivi, 16.9.7., Eastern Turkey Mission 1890-1899, Reel:695, December 30, 1893.
- 37 Van'da bulunan Amerikalı misyonerlerin listesi, Doğu Türkiye Misyonu'ndan gönderilen mektuplar incelenerek tespit edilmiştir.
- 38 Bu bilgiler, 1889 yılından 1894 yılına kadar incelenen yıllık raporlar ve yıllık cetvellerden elde edilmiştir.
- 39 "Annual Report of Van Station, 1889", ABCFM Arşivi, 16.9.7., Eastern Turkey Mission 1890-1899, Reel:695, s.4-5.
- 40 ABCFM Arşivi, 16.9.7., Eastern Turkey Mission 1890-1899, Reel:695, December 7, 1891, Harput.
- 41 ABCFM Arşivi, 16.9.7., Eastern Turkey Mission 1890-1899, Reel:695, December 10, 1891, Harput. Örneğin 1890 yılına ait yıllık raporda, 16 yerli yardımcı; 1893 yılına ait olan yıllık raporda ise, 39 yerli yardımcı olduğu belirtilmektedir. "Annual Tabular View, 1890", ABCFM Arşivi, 16.9.7., Eastern Turkey Mission 1890-1899, Reel:695, December 31, 1890; "Annual Tabular View,1893", ABCFM Arşivi, 16.9.7., Eastern Turkey Mission 1890-1899, Reel:695, December 31, 1893,
- 42 Grace Kimball, "Van Industrial Bureau", Lend a Hand, (May/ 16), 1896, s.364-365.

- 43 ABCFM Arşivi, 16.9.7., Eastern Turkey Mission 1890-1899, Reel:695, June 13, 1896.
- 44 ABCFM Arşivi, 16.9.7., Eastern Turkey Mission 1890-1899, Reel:695, December 20, 1893, from Herbert Allen to James Barton. Misyoner Allen, 1893 yılında Van'a gelişini ve ilk izlenimlerini Barton'a şöyle aktarmaktadır. "...çalışmalarımıza başlamak için hazırдық. Gelir gelmez Dr. Raynold'un evine yerleştik. Bir kaç tane kutumuz bize kıştan dolayı ulaşmadı ama biz onlarsız da burada kışı geçirebilirdik. ...Van'daki misyonerlerin hepsi yorgun ve bitkin görünüyor. Fakat ümitler ve hisler her zaman olduğundan daha diri. Bizler onları çok çalışırken bulduk. Burada yapılan işler çok önemli ve etkileyiciydi. Onlar birçok çalışanını kaybetmişti. Bazen dört duvar arasında sıkışıp kalıyorduk çünkü bir yere gitmek çok zordu."
- 45 ABCFM Arşivi, 16.9.7., Eastern Turkey Mission 1817-1919, Reel:701, December 30, 1892, from Dr. Kimball to Judson Smith.
- 46 "Annual Report of General Work Van Station, 1894", ABCFM Arşivi, 16.9.7., Eastern Turkey Mission 1890-1899, Reel:693, August 28, 1894.
- 47 ABCFM Arşivi, 16.9.7., Eastern Turkey Mission 1890-1899, Reel:693, 1895.
- 48 "Van Station Report for the Year 1896", ABCFM Arşivi, 16.9.7., Eastern Turkey Mission 1890-1899, Reel:693, May 24, 1898.
- 49 ABCFM Arşivi, 16.9.7., Eastern Turkey Mission 1890-1899, Reel:694, November 12, 1896, Van.
- 50 "Report of Van Relief Work December 1897", ABCFM Arşivi, 16.9.7., Eastern Turkey Mission 1890-1899, Reel:694.
- 51 İknur Haydar Polatoğlu, Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990, s.180; Henry Finnis Lynch, Armenia: Travels and Studies, Beriut 1965, s.93; Açıkse, Harput, s.78.
- 52 White, Merzifon Amerikan Koleji, s.121.
- 53 ABCFM Arşivi, Eastern Turkey Mission 1890-1899, Reel:696, 1889-1890 Van Erkek Okulu Raporu, s.2.
- 54 Atilla Çetin, "Maarif Nazırı Ahmet Zühtü Paşa'nın Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Yabancı Okullar hakkındaki Raporu", Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi, Sayı:10-11, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1983, s.212. Okulların sayısı, niteliği ve kuruluş tarihleri ile ilgili bilgiler Şamil Mutlu'nun kitabında da yer almaktadır. Burada farklı olan 1290'da üç okulun, 1303'de bir kız okulunun açıldığı konusudur. Şamil Mutlu, a.g.e., s.302; Lynch, Armenia, s.95. 1903 yılında Van'da Amerikan Sefareti'nin Hariciye

- Nezareti'ne sunduğu Amerikan kurumlarını gösteren listede bir erkek ve iki de kız okulu olmak üzere toplam üç okul bulunmaktadır. Şamil Mutlu, a.g.e., s.325-27/ 314- 32.
- 55 Faik Reşit Unat, Türk Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış, Ankara 1964, s.148; bu konuda ayrıca bkz. İlhan Tekeli, Osmanlı İmparatorluğu'ndan Günümüze Eğitim Kurumlarının Gelişimi, Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, III, s.654.
- 56 ABCFM Arşivi, 16.9.7., Eastern Turkey Mission, Reel:701, August 19, 1899, from Kimball to James Barton; BOA, ZB, Dosya no:427, Gömlek no:59, 14 Temmuz 1324; Amerikan misyonerleri okullarda kullanılmak üzere yiyecek, giyecek, kitap gibi bazı eşyaları Amerika'dan getirmektedir.
- 57 ABCFM Arşivi, Eastern Turkey Mission 1890- 1899, Reel:694, Vol:11, s.422-423.
- 58 "Catalogue of American Missionary Academy for Boys 1889-1890", ABCFM Arşivi, 16.9.7., Eastern Turkey Mission, 1890-1899, Reel:694, bu raporda Van Erkek Okulu'nun örnek müfredat programı bulunmaktadır.
- 59 Öke, Ermeni Sorunu, s.73; Nejdet Sevinç, Osmanlıdan Günümüze Misyoner Faaliyetler, İstanbul 2004, s.291.
- 60 ABCFM Arşivi, Eastern Turkey Mission 1890-1899, Reel:695, November 5, 1893, from Herbert Allen to Dr. Judson Smith.
- 61 ABCFM Arşivi, 16.9.7., Eastern Turkey Mission 1817-1919, Reel:676, January 27, 1890, Van, From ABCFM Arşivi, Eastern Turkey Mission 1817-1919, Reel:696, s.168.
- 62 "The Report of Van Boys School, 1892", ABCFM Arşivi, Eastern Turkey Mission 1890-1899, Reel:693. ABCFM Arşivi, 16.9.7., Eastern Turkey Mission 1890-1899, Reel:695, November 5, 1893, Van, from Herbert Allen to Dr. Judson Smith.
- 63 "Report of the Medicak Department of Van Station, 1893", ABCFM Arşivi 16.9.7., Eastern Turkey Mission 1890-1899, Reel:693, August 28, 1894.
- 64 ABCFM Arşivi, 16.9.7., Eastern Turkey Mission 1890-1899, Reel:695, May 30, 1894.
- 65 ABCFM Arşivi, 16.9.7., Eastern Turkey Mission 1890-1899, Reel:695, March 30, 1890, Van, from Allen to Dr. Judson Smith.
- 66 Seçil Akgün, "Amerikalı Misyonerlerin Ermeni Meselesinde Rolü", Atatürk Yolu, I, Ankara Mayıs 1988, s.8-9.

- 67 ABCFM Arşivi, 16.9.7., Eastern Turkey Mission 1817-1919, Reel:676, January 16, 1890, Van.
- 68 ABCFM Arşivi, 16.9.7., Eastern Turkey Mission 1890-1899, Reel:701, December 20, 1895, Van.

VIII. Amerikan Misyonerlerinin Ermeniler Arasındaki Faaliyetlerine Dair Rus Miralayı Potiyata'nın Raporu

Doç. Dr. Mithat AYDIN

- 1 Potiyata'nın "Kuzey Amerika Misyoner Cemiyeti" adıyla zikrettiği misyoner cemiyeti American Board of Commissioners for Foreign (ABCFM)'dir. Bu misyoner teşkilatı, Presbyterian ve Congregationalist kiliselerinin üyeleri tarafından Boston'da kurulmuştur. 1810 yılı Eylül'ünde yapmış olduğu toplantıda mütevellî heyetini belirlemiş ve bir iş dağılımı yapmıştır. Kuruluşundan bir süre sonra üyelerini Havai, Çin, Yakındoğu gibi bölgelere göndermeye karar veren ABCFM, bu çerçevede 1820 yılı başında Levi Parson ile Pliny Fisk adındaki iki misyonerini Osmanlı topraklarına göndermiştir. Bu ilk misyonerleri daha sonra başka ABCFM misyonerleri takip etmiştir ki, bunlar Osmanlı Ermenileri arasında gelecekteki kapsamlı misyoner faaliyetlerinin de habercisi olmuştur. Filistin bölgesinde başlayıp Anadolu'da yoğunlaşan bu ilk misyoner çalışmaları için bakınız: American Board of Commissioners for Foreign Missions-ABCFM Project, The Near East-ABC:16.5.1- Reel:502; Mission to the Armenians-Miscellaneous-ABC:16.7.2, Reel: 534. ABCFM'nin kendi kayıtlarından hareketle Osmanlı topraklarındaki faaliyetlerinin gelişimini esaslı bir şekilde ele alan Uygur Kocabaşoğlu, ABCFM'nin Anadolu'daki misyoner çalışmalarının ilk on yılını (1820-1839) Hazırlık Dönemi, sonraki otuz yılını (1840-1870) Yerleşme Dönemi, 1910 yılına kadar süren otuz yılını ise Hasat Dönemi olarak tanımlamıştır. Bakınız: Uygur Kocabaşoğlu, Anadolu'daki Amerika- Kendi Belgeleriyle 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan Misyoner Okulları, 3.Baskı, Ankara 2000.
- 2 ABCFM'nin Anadolu'daki Ermenileri yakından görme fırsatını 1830 yılında Eli Smith ve H.G.Otis Dwight adındaki iki misyonerinin yapmış oldukları geziyle bulmuşlardır. Bu gezi, Smith ve Dwight'in 1830'da İzmir'de Anadolu topraklarına ayak basıp Balıkesir üzerinden İstanbul'a gelmesiyle başlamıştır. Burada Ermeni patriği ile görüşen ve daha sonra Anadolu'ya geçen söz konusu misyonerler; İzmit, Ankara, Tosya, Merzifon, Amasya, Tokat, Erzincan, Erzurum, Kars, Arpaçay, Tiflis, Şuşa, Datev, Nahçıvan, Erivan, Eçmiyazin, Tebriz, Urmiye ve Trabzon'u ziyaret etmişlerdir. 1831 Temmuzunda gezilerini tamamlayacak olan

Smith ve Dwight, Trabzon-İstanbul-Malta üzerinden Amerika'ya dönmüşlerdir. Gezi ile Ermenilerin idari, sosyal, kültürel ve ekonomik yaşamlarına dair kapsamlı bilgiler edinen Amerikan misyonerleri, hazırladıkları gezi notları ile de ABCFM'nin Anadolu'daki çalışmalarına öncülük etmişlerdir. Bu gezi notları sonraki yıllarda ABCFM misyonerlerinin temel başvuru kitabı olmuş ve birkaç baskı yapmıştır. Smith ve Dwight'in gezi notları ve görüşleri için bkz: Eli Smith and H.G.O. Dwight, *Missionary Researches in Armenia Including A Journey Through Asia Minor, and into Georgia and Persia, with A Visit to the Nestorian and Chaldean Christian of Oormiah and Salmas*, George Wightman, Paternoster Row, London, 1934. Smith ve Dwight'in gezi notları tarihçi Ömer Turan'ın "Amerikan Misyonerlerinden E. Smith ve H.G.O.Dwight'e Göre 1830-1831 Yıllarında Ermeniler" başlıklı çalışmasına da konu olmuştur. Bkz: 'Ermeni Soykırımı' İddiaları-Yanlış Hesap Talât ve 'Tehcir'den dönünce, Der: Mustafa Çalık, Cedit Neşriyat, Ankara 2006, s.191-230.

- 3 Yazar, raporu kaleme aldığı tarihte (1895) Protestan sayısının 35 000'ne ulaştığını ifade etmektedir.
- 4 ABCFM Project, Reel:596, s.319.
- 5 ABCFM Project, Reel:596.
- 6 Bu okula 6-8 yaş grubu öğrenciler alınmaktadır.
- 7 İdadilerin öğrenim sürelerinde vilayetlere veya şehirlere göre farklılık görülmektedir. Örneğin idadilerin öğrenim süreleri bazı şehirlerde 4 yıldır. Bu idadilerin programı da buna uygun düzenlenmiştir.
- 8 Buralardan yetişenler papazlığa hak kazanırlardı.
- 9 Amerika'ya göç eden Ermenilerin sayısı 19.yüzyıl sonlarından itibaren büyük artış göstermiştir. 1895-1900 arasında Amerika'ya göç eden Ermenilerin sayısı 9.952'dir. Bu sayısı 1900-1914 arasında 40.608'e çıkmıştır. Kemal Çiçek, "Amerika'da Türk-Ermeni Çatışması ve Harry The Turk Cinayeti", *Ermeni Araştırmaları dergisi*, Ömer Engin Lütem, c.5-6, sa.20-21, ASAM Yay., Ankara Kış 2005-İlkbahar2006, s.68. Bununla beraber göç eden Ermenilerin gerek Amerika'da buldukları sırada, gerekse Amerikan vatandaşlığını almış olarak geri döndüklerinde yürüttükleri Osmanlı aleyhtarı faaliyetleri Osmanlı yöneticileri tarafından endişeyle takip edilmiştir. ABD'ye gidenlerin almış oldukları Amerikan vatandaşlığının kötüye kullanılması 1890'lı yıllarda Osmanlı Devleti ile ABD arasındaki önemli diplomatik sorunlardan biri olmuştur. Mavroyeni Bey'in ABD Dışişleri Bakanı Gresham'a gönderdiği pek çok yazıda Ermenilerin Amerikan vatandaşlığı almaktaki gerçek amacının Türkiye'ye döndüklerinde ihtilalci düşüncelerini yaymak ve bunu

basın yoluyla işlemek olduğunu belirtilmiştir. Mavroyeni Bey, 22 Ekim 1894'te Gresham'a iki ülke arasında dostane ilişkilerin devamı için konunun önemine vurgu yapmış ve görüşlerine dayanak yaptığı İstanbul'daki Amerikan elçisi Terrell'in raporuna dikkat çekmiştir. Söz konusu raporda Terrell vatandaşlık almak için Türkiye'den Amerika'ya giden Ermenilerin Amerikan vatandaşlığını aldıktan sonra hemen geri döndüklerini, Avrupa'dan Amerika'ya vatandaşlık için gidenlerin iyi niyetle Amerikan vatandaşlığını almaya çalıştıklarını ancak Asya'dan gidenlerde nadiren böyle bir iyi niyetin bulunduğunu söylemiştir. Mavroyeni Bey, vatandaşlık sorununun çözümü için de İngiltere modeli bir pasaport sistemini önermiş ve hiç olmazsa Türkiye'ye dönen Ermenilerin Osmanlı kanunlarına uyması için pasaportlara şerh düşülmesini istemiştir. Böyle bir çözüm ile artık "Ermeni devrimcilerin devrimci amaçları için Amerikan vatandaşlığı alma yoluna gitmeyeceklerine" inandığını belirtmiştir. Ancak Osmanlı elçisi bu tür diplomatik girişimlerden somut bir sonuç alamayacağını çok geçmeden görmüştür. Bunun üzerine Osmanlı hükümeti kendince tedbirler almış ve Amerikan vatandaşlığına geçip daha sonra Türkiye gelerek suç işleyenleri tutuklama yoluna gitmiştir. Tutuklama olayları Türk aleyhtar gazetelerin ve Amerikan misyonerlerinin Osmanlı hükümetini suçlamak için kaçırmadıkları bir fırsat oluvermiştir. Gresham'ın bu husustaki itirazı üzerine de Osmanlı Dışişleri'nden, Osmanlı hükümetinin ABD'nin çıkarlarına ve onuruna karşı her hangi bir tavrının bulunmadığı, Ermeni devrimcilerinin hangi ülkeden geldiklerine bakarak muamele yapılamayacağı ve sadece suçlu olanlara karşı tedbirlerin alındığı cevabı verilmiştir. Mithat Aydın, *Bulgarlar ve Ermeniler Arasında Amerikan Misyonerleri, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2008, s.179-180.* (Belgeler için bakınız: Bilâl Şimşir, (Ed.Par.), *Documents Diplomatiques Ottomans Affaires Armeniennes (1894-1895), vol. II, No: 50, 78, 105, 137, 148, 274, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989, s.87-88, 137-138, 185-187, 210-213, 228-230, 365-367.* Tabiiyet meselesi hakkında ayrıca bakınız: Gülnihal Bozkurt, "ABD Vatandaşlığı İddiasında Bulunan Osmanlı Vatandaşlarına Dair Bazı Amerikan Belgeleri", Prof.Dr. Jale Akipek'e Armağan, Konya, 1991, s.177-189.

- 10 BOA, Y.PRK.UM., 26/68, 26 Ş. 1310, (15.03.1893). Bu belgeye konu olan 1893 Merzifon Ayaklanması'ndaki Merzifon Amerikan Koleji'nin rolü, şu çalışmada etraflıca ele alınmıştır. Mithat Aydın, "Sivas Vilayeti'nde American Board of Commissioners for Foreign Missions'ın Misyonerlik Faaliyetleri ve 1893 Merzifon Ermeni Ayaklanması", *Osmanlılar Döneminde Sivas Sempozyumu Bildirileri (21-25 Mayıs 2007)*, c.1, Sivas Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, Sivas, 2007, s.485-524.

- 11 BOA, Y.PRK.AZJ., 26/80, 29 Z. 1310, (13.07.1893). Amerikan misyonerlerinin komitecilerle olan bağlantıları konusunda misyoner G. White'in şu yorumu hayli düşündürücüdür: "Misyonerler iki ateş arasındadır. Eğer onlar (Ermeni) devrimcilerin tarafında yer alırlarsa, yetkililer misyonerlere 'siz ihanet ediyorsunuz. Defolun veya sizi ve bütün binalarınızı yakacağız' demektedirler. Eğer misyonerler hükümetin yanında yer alsalar, bu defa devrimciler 'siz Ermeniler için misyonerler olarak burada bulunamazsınız. (Böyle yaparsanız) sizi mahvederiz' şeklinde tehditte bulunmaktadırlar. Bu yüzden misyonerler sürekli tehlike altındadırlar." Misyonerler suçlamalar karşısında bile bazen bunu tümüyle inkâr yoluna gitmemiş, herkesin makul görebileceği açıklamalar yapmayı tercih etmişlerdir. White'in bu sözleri bile misyonerlerin komitecilerle ilişkilerini reddetmediği gibi Ermeni komiteciliğinin Osmanlı kentlerinde ulaşmış olduğu gücü ortaya koymaktadır. White bu sözlerini Osmanlı yanlısı Garabet Ağa'nın Ermeni komitecileri tarafından öldürülmesi sonrasında söylemişti. Söz konusu suikast nedeniyle söylemiş olduğu şu sözler ise Ermeni ayaklanmalarının mahiyetinin ortaya konulması noktasında dikkate değerdir: "Ermenistan'da iki çeşit Ermeni vardır. Bunlardan bir kısmı 'Türk hükümetine sadık kalmalıdır. Biz devrimi başaramayız. Çok az sayıdayız' demektedirler. Diğerleri ise 'Türk hükümetini yıkana kadar suikastlar yapacak ve ayaklanacağız'. Bu devrimciler devrime destek vermeyen kardeşlerini (Ermenileri) ve misyonerleri öldürmeye hazırdır." BOA, HR.SYS., 64/25, 20.08.1895, s.5.
- 12 Amerikan misyonerlerinin Ermeni olayları konusundaki yayın ve söylemlerinin çoğu zaman tek taraflı, abartılı, dinî taassuba dayalı ve hatta gerçek dışı olduğu söylenebilir. Elçi Mavroyeni Bey'in gözlemlerine göre misyonerler Müslümanlara karşı hep "fanatik" düşünceler içinde olmuş, "çocukluklarından beri" Müslümanlara düşmanları olarak bakmışlardır. Bununla beraber elçi, Amerikalıların "beş Müslüman'dan daha ziyâde bir Ermeni'ye inandıklarını" belirtmiştir. BOA, Y.PRK.EŞA., 23/6, 7 Ca. 1313. Misyonerlerin kin ve nefret hislerine karışmış abartılı ve tek taraflı aktarımlarına, pek çok örnek içinden Sasun Ayaklanması'nı dikkate değer bir örnek olarak gösterebiliriz. Misyonerler akla hayale gelmeyen hikâyelerle süsledikleri Sasun Ayaklanması'ndaki Ermeni kaybını 30 binlere kadar çıkarmış ve bunu Ermenilerin Müslümanlar tarafından planlı bir şekilde yok edilmesi olarak sunmuşlardır. Oysa olayı soruşturan ve büyük devletlerinin temsilcilerinin de bulunduğu Sasun komisyonunun araştırması sonucu Ermeni kaybının sadece 265 olduğu ortaya çıkmıştır. Müslüman kayıplarının da meydana geldiğini tespit eden komisyon, olayları çıkaranların Ermeni devrimci komite üyeleri olduğunu belirlemiştir. Şimşir, Documents Diplomatiques ..., vol. III, No:296, s.292-293. Öyle anlaşılıyor ki, Sasun olayları konusunda batı

basınında yer alan haberlerin bir kısmı bölgeye gitmeyen, ancak gitmiş gibi sunulan muhabirlerin kaleminden çıkmıştır. Örneğin, Yüzbaşı C.B. Norman, Sasun olayını incelemek için Daily Telgraf ve Daily News gazeteleri tarafından gönderilen Dr. Dillon ile Frank Scudamor'un hiçbir zaman Sasun'a gitmediklerini, ancak Erzurum'da buldukları sırada "hayal gücü yüksek Ermenilerden" duydukları "hikâyeleri" yazmış olduklarını bizzat tespit etmiştir. C.B. Norman, *The Armenians Unmasked (Ermenilerin Maskesi Düşüyor)*, Yay.Haz. Yavuz Ercan, Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları, sa.1, Ankara 1993, s.14-15. Sasun Ayaklanması'nın bir başka tanığı Ellis Ashmead Bartlett'in aynı mealdeki görüşleri için bkz: Serpil Sürmeli, "I.Sason İsyanı ve Gelişen Olaylar Çerçevesinde İngiliz Siyasi Tavrının Değerlendirilmesi", *Ermeni Araştırmaları 1.Türkiye Kongresi Bildirileri*, Yay.Haz: Şenol Kantarcı ve diğ., Ankara 2003; s.324. Sason Ayaklanması'nın ortaya çıkışı ve doğurduğu sonuçlar hakkında ayrıca bakınız: Ali Karaca, "Türkiye'de Ermeniler İçin Yapılan Reformlar (Örtülü Bir İşgale Doğru) ve Tehcir Gerçeği (1878-1915)", *Uluslar arası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu*, 24-25 Mayıs 2001, İstanbul 2001, s.114-122; Cezmi Eraslan, "I. Sason İsyanı Sonrasında Osmanlı Devleti'nin karşılaştığı Siyasi ve Sosyal Problemler", *Kafkas Araştırmaları II*, İstanbul 1996, s.65-92; Mehmed Hocoaoğlu, *Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler*, İstanbul 1976, s.200-215; Cemal Anadol, *Tarihin Işığında Ermeni Dosyası*, İstanbul 1982, s.214-224; Musa Şaşmaz, *British Policy and the Application of Reforms for the Armenians in Eastern Anatolia 1877-1897*, Ankara 2000, s.130 vd.

- 13 BOA, Y.PRK.DH., 5/83, s.3, 6, 19, 27. Benzer şekilde, Balkanlardaki misyonerlik faaliyetleri vesilesiyle Büyük Devletlerin bölgedeki nüfuzu ve Osmanlı yöneticileri üzerindeki etkisi Osmanlı Ragusa konsolosunun 23 Temmuz 1863 tarihli tahriratına şöyle yansımıştır: "Yabancı ülkelerin konsoloslarının etkisiyle pasivize olmuş imparatorluk yetkilileri, İstanbul hükümetinin elçisini, dolayısıyla İstanbul hükümetini dinlemiyorlar; sadece onlardan korktuklarından değil, aynı zamanda ve sandığımızdan daha basit bir şekilde ya da çok şahsî ihtiras ve kişisel düşmanlıklardan kaynaklanan nedenlerle bu konsoloslara ve onların kaptislerine bağlanıyorlar. İşte sayın Bakanım, buradaki yetkililer bu durumdan dolayı kendilerini de tehlikeye atmak istemediklerinden 'devlet içinde devletleri' hoş görmek zorunda olduğumuz gerçeğini itiraf etmeye cesaret edemiyorlar ve elleri kolları bağlı hiçbir şey yapamaz durumda kalıyorlar. Bugünkü durumda en ciddi olan ve halk tarafından da hoş görülmeiyeni Osmanlı yetkililerinin iş yapamaz duruma gelmesidir. Bu da büyük ölçüde yabancı konsolosların bütün işlerde onlara

müdahale etmelerinden kaynaklanıyor. Sayın bakanım şunu söylememe müsaade ediniz; üst düzey yetkililerimizin görev yetkilerini genişleterek ve görevlerini yabancı konsolosların küçümseyici suçlamalarından korkmadan yapmalarını sağlayarak ve onlara da gerekli olan saygıyı gösterip iç işlerimize karışmalarını engelleyerek bu olumsuz durumu düzeltebiliriz.” BOA, HR.SYS, 207/51, 23.7.1863.

- 14 “kraliçesinin” olmalıdır.

IX. Ermeni Kimliğinin İnşasında Kilisenin Rolü

Doç. Dr. Davut KILIÇ

- 1 Tapınak hizmetçiliği, Tanrıların ve tapınakların malı sayılan kadın ve erkek kölelere Hierodulos’lar (Kutsal Fahişelik) denir. Bkz. Orhan Hançerlioğlu, Dünya İnançları Sözlüğü, İstanbul 2004, s.195; Ayrıca Kutsal Fahişelik hakkında geniş bilgi için bkz. Şinasi Gündüz, Din ve İnanç Sözlüğü, Ankara 1998, s.228; Mehmet Aydın, Ansiklopedik Dinler Sözlüğü, Konya 2005, s.437.
- 2 Rene Grousset, Başlangıcından 1071’e Ermenilerin Tarihi, Nşr. Sosi Dalonoğlu, İstanbul 2005, s.114 vd; Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Sirarpie Der Nersessian, The Armenians, Ed. Glyn Daniyl, U.S.A. 1969, s.73.
- 3 Bkz. İhsan Sakarya, Belgelerle Ermeni Sorunu, Ankara 1984, s.14; A. Alper Gazigiray, Ermeni Terörünün Kaynakları, İstanbul 1982, s.33 vd.
- 4 Aziz S. Atiya, A History of Eastern Christianity, London 1968, s.315; J. R., Russell, “Armenian Religion”, The Encyclopedia of Religion I, New York 1987, s.417 vd.; Abdurrahman Küçük, Ermeni Kilisesi ve Türkler, Ankara 1997, s.16; Bu tespit dilbilimciler tarafından da kabul görülür. Bkz. Grousset, Ermenilerin Tarihi, s.113 vd.
- 5 Nersessian, The Armenians, s.76; Robert Curzon, Armenia: (a Year at Erzerroom, and the Frontiers of Russia, Turkey and Persia), New York 1854, s.216; Esat Uras, Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi, İstanbul 1987, s.120; Ayrıca bkz. Salim Cöçhe, “Ermenilerin Kimliği Hakkında Bir Değerlendirme”, Yakın Tarihimizde Kars ve Doğu Anadolu Sempozyumu, Ankara 1992, s.93-102.
- 6 Aziz Kırkor’un öncülüğünde Hıristiyanlığı kabullenen Ermeniler, O’nun adını “Lusavoriç-Aydınlatici” olarak değiştirmişlerdir. Bu sebeple “Uğapar”/“Havariler Kilisesi” olarak bilinen Ermeni Kilisesi, aynı zamanda “Lusavoriçagan” adıyla da anılır. Ayrıca dünya literatürüne “Eglise Armenian”/“Ermeni Kilisesi” olarak da geçmiştir. Bkz. Levon Panos Dabağyan, Türkiye Ermenileri Tarihi, İstanbul 2003, s.65 vd.;

- Ayrıca bkz. Atıf Erçikan, Tarihte Türk-Ermeni Münasebetleri, Ankara 1949, s.7; M. Fahrettin Kırzıoğlu, “Armenya Yukarı-Eller Tarihi’nin iç yüzü Dede Korkut Oğuznamelerinin Mahiyeti”, T.B.E.T.İ.S., Ankara 1985, s.136; Davut Kılıç, Tarihten Günümüze İstanbul Ermeni Patrikhanesi, Ankara 2008, s.5.
- 7 Kazım Karabekir, Ermeni Dosyası, Nşr. F. Özerengin, İstanbul 1994, s.73 vd.
  - 8 Bkz. Atiya, Eastern Christianity, s.321.
  - 9 Nersessian, The Armenians, s.75; R. Curzon, Armenia, s.216 vd.; Gregoir’in hayatı, evliliği, Kral Tridat’ın hizmetinde yaptığı dinî ve siyasi faaliyetler için bkz. J. Dauviliier, Histoire et Institutions des Eglises Orientales au Moyen Age, London 1983, s.64 vd.; Ayrıca bkz. Moses Khorenats’i, History of the Armenians, (Translation and Commentary on the Literary Sources by Robert W. Thomson), London 1978, s.228.
  - 10 Küçük, Ermeni Kilisesi, s.4.
  - 11 Bkz. Leon Arpee, A History of Armenian Christianity, (from the Beginning to Our Own Time), New York 1946, s.20; Pars Tuğlacı, Tarih Boyunca Batı Ermenileri I, İstanbul 2004, s.3.
  - 12 Grousset, Ermeni Tarihi, s.121.
  - 13 Aristakes, Urfâ’da Euthalius, Nusaybinden Jacob ve İran Piskoposu John ile birlikte konsile gitti. Bkz. Khorenats’i, History of the Armenians, s.245.
  - 14 Khorenats’i, History of the Armenians, s.245 vd; Curzon, Armenia, s.216 vd; Arthur Penrhyn Stanley, Lectures on the History of the Eastern Church (with an Introduction on the Study of Ecclesiastical History), London 1908, s.98, 168 vd.
  - 15 Bkz. Recep Şahin, Tarih Boyunca Türk İdarelerinin Ermeni Politikaları, İstanbul 1988, s.31 vd; Ermenistan bölgesinde Hıristiyanlığın yayılmasından duydukları rahatsızlıktan dolayı Zerdüş’tin din adamları ve Sasani yöneticilerinin aldıkları tedbirler için ayrıca bkz. Grousset, Ermenilerin Tarihi, s.187 vd.
  - 16 Grousset, Ermenilerin Tarihi, s.131; Gregoir’dan sonra 1306 yılına kadar Katoğikosluk makamına gelenlerin kronolojik olarak görev sürelerini gösteren tablo için bkz. S. Orbelian, Histoire De La Sioune I, Saint Petersbourg 1864, s.274 vd.
  - 17 Atiya, Eastern Christianity, s.322.
  - 18 Tuğlacı, Batı Ermenileri I, s.4.
  - 19 Atiya, Eastern Christianity, s.323; Grousset, Ermenilerin Tarihi, s.131; Dördüncü asrın başlarında paganizm kaldırılmış olmasına rağmen

- başka yerde olduğu gibi Ermenistan'da da hatırı sayılır oranda paganların uzun süre devam ettiğini ve antik inançların mahalli folklor ve gelenekler tarzında uzun süre sürdüğünü biliyoruz. Bkz. Nersessian, *The Armenians*, s.75.
- 20 Atiya, *Eastern Christianity*, s.324; Ayrıca bkz. Leon Arpee, *Armenian Awakening (A History of the Armenian Church, 1820-1860)*, Chicago 1909, s.2.
- 21 Adrian Fortescue, *The Orthodox Eastern Church*, London 1911, s.24.
- 22 Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, (Beşinci baskı), B.y.y. 2001, s.46; Tıran Nersoyan, "Armenian Church" *The Encyclopedia of Religion I*, New York 1987, s.414.
- 23 Bkz. Atiya, *Eastern Christianity*, s.321; Küçük, "Gregoryen Ermeni Kilisesinin Oluşması ve Konsil Kararları Karşısındaki Tutumu", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.XXXV, Ankara 1996, s.123; Küçük, *Ermeni Kilisesi*, s.131 vd; Greklerin bu konuda Ermeni Kilisesine yönelttiği soru ve cevaplar için ayrıca bkz. Kalankathı Moses, *Alban Tarihi*, Nşr. Ziya Bünyadov, İstanbul 2006, s.132.
- 24 Bkz. Malachia Ormanyan, *The Church of Armenia*, Ed. G. Marcar Gregory, London 1955, s.13.
- 25 Urfâ'daki okullar hakkında geniş bilgi için bkz. E. R. Hayes, *Urfâ Akademisi*, (nşr. Y. Güneç), İstanbul 2002.
- 26 Grousset, *Ermenilerin Tarihi*, s.167; Küçük, *Ermeni Kilisesi*, s.142.
- 27 Atiya, *Eastern Christianity*, s.324.
- 28 Geniş bilgi için bkz. Grousset, *Ermenilerin Tarihi*, s.166; Nersessian, *The Armenians*, s.85 vd; Curzon, *Armenia*, s.406; M. Fahrettin Kırzioğlu, *Kars Tarihi I*, İstanbul 1953, s.187; Küçük, *Ermeni Kilisesi*, s.143; Tuğlacı, *Batı Ermenileri I*, s.5; Küçük, *Ermeni Kilisesi*, s.131.
- 29 Bundan dolayı Süryanice ve Kiptî'ce de olduğu gibi Ermenilerin ibadet dillerinde Yunanca kelimelere rastlanır. Bkz. Ekrem Sarıkçıoğlu, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, Isparta 2002, s.136.
- 30 Atiya, *Eastern Christianity*, s.325; Grousset, *Ermenilerin Tarihi*, s.169; Tuğlacı, *Batı Ermenileri I*, s.9.
- 31 Bu konuda geniş bilgi için bkz. Atiya, *Eastern Christianity*, s.324 vd.
- 32 Krikor Hagop Basmacıyan, *Şarkta Toplumsal ve Dinsel Hayat*, Nşr. A. Yılmaz, İstanbul 2005, s.54; Grousset, *Ermenilerin Tarihi*, s.170; Küçük, *Ermeni Kilisesi*, s.155; Tuğlacı, *Batı Ermenileri I*, s.7.
- 33 Bkz. L. Arpee, *Armenian Awakening*, s.3.

- 34 http://www.minidev.com/kulturler/kulturler_ermeni_bayram.asp, (22.11.2005); Ayrıca bkz. H. G. O. Dwight, *Christianity in Turkey: (a Narrative of the Protestant Rieformation in the Armenian Church)*, London 1854, s.65.
- 35 Gregory Abû'l-Faraç, *Abû'l-Faraç Tarihi I*, (nşr. R. Doğrul), Ankara 1987, s.155.
- 36 Bu konuda geniş bilgi için bkz. Nersessian, *The Armenians*, s.77; Uras, *Tarihte Ermeniler*, s.10; Davut Kılıç, *Osmanlı Ermenileri Arasında Dini ve Siyasi Mücadeleler*, Ankara 2006, s.20.
- 37 Vartanants Bayramı için bkz. <http://www.agos.com.tr/tr/bayramlar.htm>, (22.11.2005); Bu konuda ayrıca bkz. Ormanian, *The Church of Armenia*, s.157 vd.
- 38 Grousset, *Ermenilerin Tarihi*, s.172.
- 39 Atiya, *Eastern Christianity*, s.307; Vartan Artinian, *Osmanlı Devleti'nde Ermeni Anayasası'nın Doğuşu 1839-1863*, Nşr. Zülal Kılıç, İstanbul 2004, s.33.
- 40 Grousset, *Ermenilerin Tarihi*, 175.
- 41 Bkz. Gürün, *Ermeni Dosyası*, s.48.
- 42 Atiya, *Eastern Christianity*, s.327.
- 43 Pars Tuğlacı, *İstanbul Ermeni Kiliseleri*, İstanbul 1991, s.3; Mehlika Aktok Kaşgarlı, *Kilikya Tabi Ermeni Baronluğunun Tarihi*, Ankara 1990, s.47.
- 44 Nesturiliğin yayılışı için bkz. Mehmet Aydın, "Hıristiyanlıkta Teslis Doktrini ve Hıristiyan İ'tizalleri", *İslam İlimleri Enstitüsü Dergisi*, S.5, (1982), s.152-160.
- 45 Grousset, *Ermenilerin Tarihi*, s.229.
- 46 Divin, Erivan'ın 35 km. güneyinde IV-XIII. asırlarda varlığını sürdürmüş bir şehirdir. IV. yüzyılın ilk çeyreğinden sonra Ermeni Arşakilerinin, 428'den itibaren Sasani Merzbanlarının, 640'dan sonra ise Arap emirlerinin ikametgâhi oldu. Bkz. Moses, *Alban Tarihi*, s.129.
- 47 Ormanian, *The Church of Armenia*, s.27 vd; Nersessian, *The Armenians*, s.76 vd
- 48 Tuğlacıya göre de, Ermeni takviminin başlangıcı 552 yıldır. Bu takvim, 12 ay, 365 gün olup her ay 30 gündür. Bkz. Tuğlacı, *Batı Ermenileri I*, s.13.
- 49 Grousset, *Ermenilerin Tarihi*, s.229.
- 50 Bkz. Atiya, *Eastern Christianity*, s.342.

- 51 Bu konuda geniş bilgi için bkz. Kılıç, a.g.e., s.26 vd.
- 52 Bu konuda geniş bilgi için bkz. Küçük, Ermeni Kilisesi, s.287 vd; Ermeni Kilisesine göre Güneşin ışık ve ısı, birbirlerine ayrılmaz bir şekilde bağlı oldukları gibi Kilise, Gelenek ve Kutsal Kitap da aynı şekilde bir-biri ile bağlantılıdır. Bkz. Küçük, Ermeni Kilisesi, s.220. Bunun için Gregoryen Ermenilere göre, Kilise, saflık ve dürüstlük içinde “gelenekleri” nakleden güvenilir bir kurumdur. Küçük, Ermeni Kilisesi, s.225.
- 53 Atiya, Eastern Christianity, s.343.
- 54 Geniş bilgi için bkz. Ormanian, The Church of Armenia, s.156; Russell, “Armenian Religion”, s.416.
- 55 Küçük, Ermeni Kilisesi, s.233.
- 56 Bkz. Ormanian, The Church of Armenia, s.54; Gürün, Ermeni Dosyası, s.49.